

Пета глава

ПРОДЪЛЖАВАЩАТА ЕМИГРАЦИЯ.

Опит за демографско самоубийство

Масовата емиграция през последните две десетилетия, продължаваща и сега, е не само основен, но и *екстремен фактор за остротата* на демографската криза в България, за демографския „срив и катастрофа“ на и в България, за бързите и радикални деформации в социалната структура на обществото. Тя безспорно е пряко следствие от обществената системна трансформация на България – Преходът, шоково извършен в българското общество през 90-те години. След като е набрала мащаб и инерция, емиграцията не само е основен фактор за задълбочаване на демографската криза, но по-важното през това десетилетие, е, че тя е обективна и субективна *бариера пред омекотяването* на кризата и поставя под въпрос нейното овладяване през следващото.

Емиграцията – дългосрочната и за преселване – е в огромен размер и това действително удвоява или утроява остротата на демографската криза, завърта я в злокобна спирала. Общият обем на напусналите страната след 1989 г. е от порядъка на 1,2-1,5 млн. души, което представлява 16-20% от общото население на България (7,6 млн. души към 31 декември 2008) или 25-31% от населението в трудоспособна възраст на България (4,8 млн. души към 2008). Сред тях: (1) *преселници* (settlers); (2) *дългосрочни трудови емигранти* (за повече от 1 година, labour emigrants); (3) *краткосрочни трудови емигранти* (за по-малко от година, short-term emigrants), с концентрация във възрастовия диапазон 20-40 години, с поне над 50% мотивация за преселване в друга държава – лично, семейно, на децата си. През последните 2-3 години се регистрира допълнителен поток емигранти към западните страни в ЕС: (1) от средите на някои професии, напр. медицински специалисти; (2) както и нова вълна емигранти от *ученици и студенти*, от млади хора, които изпробват новия либерален режим – за пътуване, престои, а постепенно и за работа в страните на ЕС. Вероятно има основание да се каже, че емиграцията от България към ЕС през 2007-2009 има подчертано *младежко лице*.

Регистрираният обратен поток на връщащите се от емиграция (дългосрочна) в България е от порядъка на 1/10 в сравнение с потока на заминаващите към други страни и континенти. Очевидно, връщащите се не компенсират – нито количествено, нито качествено – новите континенти изтичащо българско население.

В демографска проекция, масовата емиграция на практика удвоява отрицателния естествен прираст. Той е от порядъка на минус 5-6 промила или около 40 хиляди души годишно по-малко. Продължаващите емиграционни потоци добавят към него отрицателен механичен прираст, още вероятно 30-40 хиляди отпадащи. Така реалната ежегодна депопулация е около 10 промила годишно, вече две десетилетия тази депопулация се кумулира и вече като маса става огромна.

Числото 10 промила годишна депопулация е пареща „държавна тайна“. А точно в него проличава нашата екстремна ситуация в рамките на застаряваща Европа. Там нормата е до минус 2-3 промила, при нас реално е 3-4 пъти повече. Устойчивите страни в Европа умерено застаряват, удържат общото число на населението си, не допускат вътре в него народностно-националната структура рязко и деградиращо да се промени. Докато в България застаряването става рязко, прераства в остаряване, общото число на населението спада катастрофално, оголваме нарастваща част от своята национална територия, рязко се влошава образователната, социализационната, производителната структура на населението, българската нация е в процес на ерозиране и изтласкване.

Регистрирано население, напуснало България за повече от 12 месеца, през 2004 г.

	Напуснали	Завърнали се	Баланс в брой	Баланс в %
ОБЩО	91 757	56 909	- 34 848	- 38%
0-9 години	7 022	3 420	- 3 602	- 51%
10-19 години	10 650	4 112	- 6 538	- 61%
20-24 години	12 258	6 215	- 6 043	- 49%
25-29 години	12 395	7 896	- 4 499	-36%
30-34 години	10 040	6 560	- 3 480	- 35%
35-49 години	23 076	14 639	- 8 437	- 37%
50-64 години	12 754	10 513	- 2 241	- 18%

Изт.: Население и демографски процеси, НСИ, 2004, с. 306.

Емиграцията като екзистенциално самоотричане

Емиграцията е един от най-убедителните аргументи за *отлагане раждането* на първото необходимо и на второто желано дете – преди всичко сред образованите и социализираните, интегрираните и производителните слоеве от населението. За тях емиграцията е освен поминък, но и лично усилие за професионална кариера и достоен живот. Поради това те двойно повече следва да се концентрират в адаптацията и институционалното интегриране в новата страна, по-дълго работят, за да си осигурят добра позиция и стабилна кариера.

Емиграцията е една от най-директните причини и мотивации за *отлагане на браковете*, както и за предпочитане от младите на *безбрачни партньорства* – при всички онези, които се готвят да отпътуват някъде навън поне за няколко години, както и за вече учещите и работещите в чужбина.

Емиграцията води и до масово разделяне между партньори в брак, отдалечаване и *отчуждаване* между тях. Както и до целенасочено или принудено търсене на

брак с чужденец – с ясната мисъл, че това означава не само трайно емигриране, но и среда за *дебългаризация* на децата.

Във вихъра, стреса и неудобствата при емигриране неусетно се загубва *патриархалната норма за близост* между поколенията, за приемственост между тях. Разстоянието прави това постепенно и невъзвратно, въпреки субективното нежелание на повечето хора. Загубва се традиционната норма младите да раждат не просто свои деца, но да ги мислят и преживяват и като внуци на своите обичани и уважавани родители – внуци, според очакванията на възрастните, родени навреме и достатъчно на брой. Самите възрастни родители отлагат или смекчават претенцията си за внуци. Докато неусетно с времето претръпне разочарованието им, че остават без тях или че са обречени внуците им да са някъде далеч и отчуждени от своите баба и дядо.

В това си измерение масовата и дългосрочна емиграция на практика е процес на *екзистенциално самоотричане*. Битието на емигранта и разкъсаните роднински връзки и общуване закономерно прави тази субективна и духовна промяна вътре в хората. В името на оцеляването или на добрата кариера на своите деца, родителите отрязват най-свидното в душата си като патриархални славяни и българи, на възрастни, които са очаквали да имат огромната радост във втората фаза на живота си да се радват и грижат за внуци, а в третата фаза като стари хора – да не останат самотни, все по-забравени и дори изоставени.

Емиграцията е примиряване с *екзистенциалната самота* – както от страна на младите, които поемат някъде далеч към чужбина и в голяма степен се лишават от средата и подкрепата на близките си, така и на възрастните родители, които остават сами и самотни, нереализирани в традиционната си роля на гледащи внуци и помагачи на младите. А това в българската културна традиция е изключително важна форма на личностна пълноценност и реализация след 50-60-те години на живота.

Както се вижда, емиграцията не само е плод на комплекс от фактори, но и проблемите, които тя поражда и изостря не са малко, не са повърхностни, съвсем не са само материални. И нещо от особена важност: при анализа на всичко това е нужно да си дадем ясна сметка, че в резултат от масовата емиграция през годините на Прехода се получи „*емиграционна изтощеност*”. Изтощеност на населението в България като цяло и в частност – на трудовите и производствените ресурси в икономиката на България, както и на младото поколение и фертилния контингент. Чрез масовата емиграция на младите на практика не само се изнася огромен човешки и финансов капитал навън от България, но се изтощава и разсейва българският генофонд, подтиска се жизнеността и виталността на българския народ и нация.

Емиграцията като нагласа и/или реален избор

Емиграцията е не само масово, но и изключително сложно явление. От особена важност е да се разграничат контингентите на *активната* емиграция от тези на *възпрепятстваните* и *идеологемните* емигранти.

Първите са реални емигранти с активирана нагласа, практическа подготовка, с вероятност в кратък срок да напуснат България. Вторите имат силно желание, декларира го, но конкретни обстоятелства ги задържат и възпрепятстват. Третите са податливи на общата нагласа за емигриране и пожелателното говорене, но нищо

конкретно не са предприели и е малко вероятно да го направят.

Възпрепятстваните и идеологемните емигранти като правило не заминават, но те са важни доколкото са *конформистки фон* в общата емигрантска масова психоза. Важни са за поддържане на общата подбутваща към емиграция атмосфера. Те със своята гражданска маса и демонстриран начин на мислене са: (1) морално и психично *въздействие* около активните емигранти; (2) стимулиращо идеологемно и мирогледно *обкръжение*; (3) морален и субективен *контекст*, който оправдава и подкрепя личното решение за отпътуване за някъде далеч.

В годините на икономическо оживление (2006-2008) имаше известно отдръпване както от философията на емигрирането, така и като практическа нагласа за предприемане на конкретни стъпки към емигриране: (1) задържа се и дори леко намаля броят на мигрантите с нагласа за дългосрочна емиграция и усядане в друга страна; (2) видимо намаля възпрепятстваната миграция – това е обяснимо при отворените врати на Европа; (3) започна да се свива и идеологемната емиграция – обхвата на жизнената философия, че „от емигрирането по добро нема”. Хората започваха да търсят позитивни съпоставки със ситуацията тук, в България, развиха формули за просперитет тук, търсеха повече мотиви за оставане и въздържане от емигриране. Осезаемо бе намалена силата на моралния и психологически натиск към емигриране. Отслабна конформисткият натиск към емигриране.

Сега проблемите са с две основни ядра: първото е дали засилената след отварянето от 2007 г. ученическа и студентска

емиграционна вълна ще затихне по-бързо? Ако това не стане и България губи допълнителен голям контингент от добрите си ученици и амбициозни студенти, дори и общият емиграционен поток да спадне количествено, поразяващият ефект ще е жесток. Както поради новото „изтичане на мозъци”, така и чисто демографски – вследствие от новото допълнително свиване на активния детероден контингент тук, в България; второто е дали западната финансова и икономическа криза ще продължи по-дълго и в каква дълбочина ще поразии България? Ако кризата отреже започналото икономическо оживление и върне нещата отново към депресираща бедност и масово чувство за безизходица, емигрантските потоци ще продължат да търсят по-богатия Запад, дори и там нещата също да не са розови и спокойни.

Може да се обобщи, че сега проблемът не е толкова в количеството на емигрантските потоци навън от България, колкото в структурата и *структурния* ефект:

- върху системата на обществото тук, в България – източването на: (1) средните класи; (2) интелектуалния и академичния потенциал; (3) някои структурно-важни професии; (4) значителна част от добрите ученици и студенти; (5) допълнително генериране на демографска криза; (6) реструктуриране на етнонационалната структура на населението; (7) ерозия и обезсилване на бъл-

гарската нация – в качеството ѝ на една от сравнително големите и значими нации сред Балканите, в Източна Европа и в Европа като цяло;

- върху някои държави в ЕС, които са особено чувствителни към емиграционния поток от България. По-специално чувствителни към баланса в емигрантската структура: делът на *интегриращи се квалифицирани и производителни* – спрямо дела на *общии работници и битови услуги* – спрямо дела на *девиантна емиграция и криминален трансфер*;
- върху *националния баланс* на Балканите – единствено българската нация се топи с ускорен темп, който е уникално висок за страните в региона и от Балканите на Запад. Превръща ни в уникална страна и народ в сравнение с останалите източно-европейски страни и народи (Полша и Унгария, Чехия и Словакия, Сърбия и Румъния) – само у нас демографската криза се разрази с такива катастрофални размери и темпове. Това субстанциално дебалансира отношенията на Балканите, риск е и за ЕС като цяло.

Може би като повторение, но сред различните последици от емиграцията тук още веднъж искам да открия две, доколкото имат съдбоносна и същностна значимост: първата, *източване на огромен национален ресурс*, обедняването на България откъм млади и жизнени поколения – при това не изобщо, а преди всичко откъм онези свои части, които са носители на съвременна образованост, висока култура и професионална квалификация, предприемчиви и иновационни с енергия за кариера и развитие. Следствието е съответно и закономерно примитивизиране на общностите в много от селищата и районите в страната, доколкото те губят своя качествен български социален и природен генофонд, който прави хората ни интелигентни и адаптивни, заредени с толкова жизненост и одухотвореност едновременно; втората, *риск от невъзможност да бъдат съхранени и развивани българската народност и нация*, огромният ни потенциал – интелектуален и професионален, предприемачески и адаптационен; като народ, нация и държава със своя ярка физиономия и достойнство, като реална и респектираща сила в международните отношения на Балканите, в Европа и света като цяло, като средно голяма държава, икономика и народ в сравнение с другите страни от Европа; като център и възел на Балканите.

Две страни на емиграцията

Разбира се, при обсъждане на емиграцията като обществен феномен следва да се предпазваме от едностранчивост. Масовата емиграция е икономически и обществен фактор със системно и многопосочно значение. Тя има както своята поразяваща, така и своята положителна страна.

От една страна тя е начин за източване на национален човешки капитал, на направени от нашето общество и държава социални инвестиции в младите поколения и в специалистите.

От друга страна, сега емиграцията по-същество е най-големият „инвеститор“ – по-точно, емиграцията е най-големият източник на поток пари отвън към България, който е съпоставим с годишните корпоративни „*външни* инвестиции”.¹ Именно чрез

¹ Част от емигриралите българи осъществяват регулярни парични и финансови трансфери към семействата и близките си в България. Те вероятно ще продължават да подпомагат

него и благодарение на тези роднински пари тук, в България, в годините на рязко обедняване и на ниски доходи много семейства, не малка част от пенсионерите и децата, доста от хората в деиндустриализирани и западащи общини и райони успяват да поддържат относително добър стандарт на живот.

Освен това чрез емиграцията се *намалява безработицата* тук, в България. Относително се свива обемът от обезщетения и помощи, които социалните фондове дължат и изплащат. Работещите сезонно, краткосрочно или дългосрочно в чужбина вероятно са около 30% от работната сила в България (3,6 млн. към 2008 г.). Ако те не намираха работа в чужбина, то регистрираната безработица в България би била поне 2 пъти по-голяма, обезкуражените и дългосрочните безработни щяха да са в пъти повече. В много райони на страната фактичката безработица би била просто задушаваща. Абсолютната и относителна бедност в страната биха били вероятно също двойно повече като относителен дял сред населението.

Всъщност емиграцията две десетилетия бе „механизъм за абсорбиране на шокове“ – ценови и инфлационни, финансово-икономически, в доходите, заетостта и безработицата.² Очевидно е, че емиграцията се отразява негативно и деформиращо на възпроизводството на трудовия, производителния и професионалния потенциал и структура на населението. Но емиграцията има и множество *позитивни практически* проекции – краткосрочни и дългосрочни; настоящи и отложено потенциални.

Така или иначе емиграцията ни в чужбина е огромна. За това е просто вредно да се говори само с вайкане. По-смислено е този огромен ресурс да се използва пълноценно, да се превръща в относително благо за България, а не само в продължаващо национално и държавно бедствие. В приемащите западни държави се събра значителна българска емигрантска маса. Не само е възможно, но вече е и крайно

нужно да се положат усилия от страна на българската държава в подкрепа на инициативите на самите емигранти – за да се консолидира значителна част от българската диаспора в *общности*, заредени с патриотизъм и лоялност спрямо България. В това отношение опитът на други разселили се нации е впечатляващ – на ирландци и гърци, на евреи и арменци, на турци и поляци.

От емиграцията се губи, но и се печели, доколкото емиграцията, чрез инвестиции и създаване на солидно лоби в различни бизнес-

финансово близките си. Размерът на „помощта им“ по данни на БНБ за 2007 г. е вероятно над 1 млрд. евро. Според данни на БНБ, регистрираните парични трансфери от чужбина към България, към края на 2007, са от порядъка на 4,5% от БВП. Така емиграцията се оказва фактор за макроикономическа и финансова стабилност в страната.

² Виж *Конвергенция и европейски фондове... С.*, 2006, с. 32.

среди, в разнообразни граждански и политически среди и институции, може да спомогне за: (1) подобряване на външната търговия; (2) разширяване на чуждестранните инвестиции от големи и малки компании; (3) подкрепа за платежния баланс; (4) повишаване качеството на труда; (5) облекчаване на структурната и дългосрочната вътрешна безработица; (6) спасяване на квалифицирани и амбициозни специалисти от декласиране; (7) упражняване на външен натиск за здравословна среда за личностно и кариерно развитие в България; (8) повишаване качеството на живот тук.

Впоследствие именно икономическият *растеж и подобряването* на жизнения стандарт могат да се окажат основен мотив за завръщането на голям брой от емигрантите. Допълнителен бонус е, че повечето завърнали се носят със себе си нови знания и *ценен опит*, който повишава качеството на предлагания труд тук, в родината, където те се завръщат. Счита се, че една от основните причини за *ирландското икономическо чудо*, наред с ниските корпоративни данъци, благоприятната инвестиционна среда, добре образованото англоговорящо население и географското положение, е подкрепата от страна на огромната ирландска диаспора в Америка. Тя е важен фактор, спомогнал за привличане на чуждестранни инвестиции от многонационални компании, довели до икономическия бум преди десетина години.³

Нека се спрем на няколко особено важни профила на емигрантските потоци навън от България, маркирайки отражението им върху възпроизводството и трудовите ресурси тук. Мисля, че, що се отнася за масовата емиграция след 1990 г., от изключителна важност са няколко неща:

³ Ирландците имат дълга емигрантска традиция. В резултат сега около 70 млн. души по света са от ирландски произход, 40 млн. от които са в САЩ, при население на Ирландия едва около 4 млн. души. Тази огромна диаспора, съхранила патриотичното си чувство и мотивация, е оказала значително влияние върху развитието на страната си през последните 2-3 десетилетия – не само чрез финансова помощ, но и поради силно лобиране от чужбина.

След реализацията на ирландското икономическо чудо именно икономическият растеж и *възможностите за бизнес и предприемачество*, както и *скокообразното повишаване* на жизнения стандарт, наред с модерната организация на държавата като социална – с мощни и богати социални фондове и служби за предпазване от бедност, безработица и девиация, всичко това в комплекс се оказва мощен притеглящ механизъм и мотив за завръщането на голям брой емигранти. Те са около 50% от имиграцията през последните десетия. През последните няколко години този дял се свива, заради имигрантите от Източна Европа и извън Европейския съюз, но въпреки това остава голям – 38%. От гл.т. на динамиката в икономиката се счита, че завръщащите се ирландци са действали като мощен буфер, предпазващ ирландската икономика от прегряване – увеличават производителното работещо население (500 хил. нови работни места), но без голямо оскъпяване на работната ръка.

Поучителни са скорошните инициативи на ирландското правителство. През 2009 г. доклад на специална работна група по въпросите на емиграцията препоръча следните мерки: (1) създаване на специална служба по въпросите на емиграцията към Министерството на външните работи – основна задача е събиране на надеждна информация за емигрантските общности по света; (2) петкратно увеличение на държавната субсидия за емигрантските ирландски организации – като напр. през 2005 г. тя достига 35 млн. евро; (3) насърчаване организирането на емигрантски ваканции в Ирландия; (4) създаване на жилищни и квалификационни програми, подпомагащи ирландци, които желаят да се завърнат в родината си; (5) награждаване на изявени представители на диаспората; (6) социално подпомагане на онези, които са решили да останат в чужбина.

първо, поради краткосрочната и особено поради дългосрочната миграция се нарушава *естественият жизнен цикъл* за семейство, брак и деца – за намиране на подходящ семеен партньор, за осмеляване да се направи свое семейство и брак, да се роди първо и следващо дете, да се установи пълноценно домакинство и дом.⁴ В живота се налагат *семеjni модели*, които са не просто извънредно динамични и стресиращи, но и носят допълнителни рискове за възрастните и децата.

Става дума за новите форми на семейства с разделени съпрузи и отделени деца, с отлагана раждаемост, с принудена смесена раждаемост, на неустойчиви безбрачни семейства, да не говорим за емигрирането като повишена опасност от сексуална и друга злоупотреба и криминална зависимост. Раздялата понякога освежава чувствата, но по-често *отчуждава*. Близките по телефона са нещо приятно и интимно зареждащо, но когато не се вижда светлината в очите и си лишен от докосване интимното общуване с най-близките е охладено и по същество разкъсано. Ето, това е емоционалният и психологически проблем на отделените самотни възрастни родители или децата, на отделения партньор, на отдалечените приятели и роднини;

второ, *българската* народност емигрира най-масово – не само като номинален брой, но и като вътрешен относителен дял. Като правило ромите не мигрират масово за преселване. Българските турци от 2-3 години също имат ориентация към мигриране навън краткосрочно. Така сред населението тук, в България, се променя етно-народностната структура. Поради емиграцията, в комбинация с рисковото ниската раждаемост, рязко се свива българската народност. Наред с това, обратно, рисковото бързо набъбва маргиналното ромско етно-малцинство, относително се увеличава и турската народност. Този процес подробно е анализиран във втори и трети раздел;

трето, масово емигрират хора и семейства от *средните класи*, вкл. от високата средна класа, интелигенцията, специалистите – за професионална кариера, както и предприемчиви млади с подготовка да бъдат конкурентни в чужбина. Ориентацията им е към дългосрочна емиграция или за преселване. Това е директен износ на работна сила, на специалисти и креативен потенциал, на работоспособност и мотивация за обществено-производителен труд. Става дума за „*изтичане навън на мозъци*” (brain drain)⁵, което поставя бариера пред възпроизводството на структуроопределящи професии, на интелигенцията като цяло, на средната класа, на академичните общности, творческо-изобретателските общности *тук и сега в България*.

⁴ Специално отбелязано като проблем на съвременната цивилизация от папа Бенедикт XVI, на Международния форум на младежите в Рим, Рока ди Папа, 31 март 2007: „Глобализирането на света принуждава младите хора да емигрират. Това е болен проблем, който носи последици, към които не може да сме безразлични. Такава болна последица е трудността да се пристъпи към брак и формиране на семейство...”

⁵ Терминът „изтичане на мозъци” (brain drain) се появява през 60-те години, когато много британски учени и интелектуалци емигрират в САЩ в търсене на по-добра работна среда. В последните 2-3 десетилетия проблемът ”брейн-дрейн” се изостря за по-бедните и периферни страни, които загубват високо квалифицирани работници и специалисти в полза на богатите страни. Историята се обръща – сега именно Англия е страна, към която такива работници и специалисти се стичат, за да работят и/или заселят.

Още се говори за международен научен обмен (brain exchange). В него се включват многообразните форми на краткосрочна външна миграция (по-малко от 1 година пребиваване в чужбина), непълната заетост в чужбина, работата по съвместен научен проект, работата по дисертационен труд в чужбина (brain gain network).

На практика е трудно да се оцени действителната загуба от изтичането на мозъци, но тя в никакъв случай не е малка и очевидно е многостранна. Напр. в икономическа проекция, освен че се губи от свиване на производство и производителност в съответната страна, държавният бюджет също е пряко ощетен, защото оттокът на хора намалява данъчните приходи, пенсионната и осигурителната системи изпитват нарастващ дефицит от постъпления. Това вече е осезаема реалност в България, в следващите 1-2 десетилетия вероятно ще се стигне до екстремен недостиг.⁶

Обратната страна на „изтичането на мозъци“ като негативен феномен е, че чрез емиграцията на хора от образованите съсловия се натрупва граждански и професионален опит, възприемат се високи стандарти, хората се мотивират за бизнес и професионална реализация в по-широк мащаб, натрупват гражданско и професионално самочувствие. Това безспорно е *позитивен ефект* от емиграцията на средните класи и интелигенцията, на някои работнически професии. А възниква и мотивация за връщане, когато самоуважението укрепне, когато човек се стабилизира материално, след като си направи реалистична съпоставка между плюсовете и минусите „там“ и „тук“. След практическата съпоставка между трудовата и бюрократичната, политическата и социалната, моралната и психологическата ситуация и житейски шансове в България или в някоя „*високо развита* страна“, след съпоставката между достъпните условия на живот и труд, за професионална и бизнес реализация „там“ и „тук“, на базата на личен опит се култивира реализъм. В не малка част от случаите, сред емигрантите ни от средни слоеве и интелигенцията, академичните и творческите общности назрява желание за връщане в България. На тази субективна основа е възможно да се стимулира обратен миграционен поток, осъществяване на така нар. „*циркулация навътре на мозъци*“ (circulation of brain).

Това би следвало да се подкрепя от приемащите държави и да се стимулира от България. Според принципите на ЕС при набиране на работна ръка в приемащите страни трябва да се отчитат интересите и на страните-донори, предполага се придръжане към взаимна етика и комбиниране на интересите. Това е особено важно относно сектори, които са пряко уязвими при „изтичане на мозъци“, при свободното движение на работна сила и специалисти – ай-ти специалисти, доктори и медицински сестри, учени и изобретатели, музиканти и архитекти, квалифицирани работници, както и хора от рисково оголвани национални територии.

И действително „*циркулацията на мозъци*“ се стимулира в ЕС – чрез обучение в други европейски държави, чрез стажове и временна работа, чрез обмен на преподаватели, чрез изследователски мрежи, чрез многопосочни програми. Отделят се богати европейски фондове, действия се чрез демократични процедури, специално се ангажират хора и от периферните и по-бедните страни.⁷ Всичко това са специфични форми и гаранции възможностите за трудова и професионална мобилност да са от

⁶ Един пример: през 2001 г. в доклад на ООН се оценяват загубите на Индия от емиграцията на компютърни специалисти към САЩ – 2 млрд. долара годишно. Според изследване на учени от Харвардския университет, в САЩ има 1 млн. индийски емигранти, три четвърти от тях са с висше образование. Доходите на тези имигранти в САЩ, които са 0,1% от индийското население, се равняват на 10% от националния доход на Индия.

⁷ Виж EU Strategy for Action on the Crisis in Human Resources for Health in Developing Countries (Communication from the Commission to the Council and the European Parliament). COM(2005)642 Final. Brussels, 12.12.2005.

полза не само за приемащите страни, но така също и за изпращащите страни. Редно е България инициативно и пълноценно да се възползва от тези европейски принципи, механизми и фондове.

Причини и мотиви за емигрантските вълни на Прехода

Причините и мотивите за масовото емигриране заслужават специално внимание. Тук, както и относно комплекса от фактори за демографската криза, не бива нито да опростяваме картината, нито да я представяме едностранчиво. Става дума за огромна по обема си емиграция от 1990 г. насам (емигрирането на български турци към Турция през 1989 г. е явление от друг тип).

Трите емигрантски вълни една след друга подновяваха обема и интензивността на емигрирането, поддържайки и досега емигрантска треска у много от оставащите тук, в България.

Първите, емигрираха между 1990-1996 г. и можем да ги определим като вълна след „отварянето” на държавата. В началото това бяха преди всичко хора, които търсеха нови възможности за житейска и професионална реализация.

Вторите, между 1999-2006 г., бяха повлечени от *вълната на отчаянието и оцеляването*. След разочарованието от „демократите” при управлението на Иван Костов (1997-2001).

Третите, след приемането на България в ЕС и отпадането на граничните ограничения (от 2007 досега), се носят на гребена на *младежкия космополитизъм*.

Разграничаването на трите емигрантски вълни е важно, защото става дума за три различни вида доминираща мотивация. В анализа следва да се търсят различни комбинации от фактори и причини, специфични обяснителни формули и мотиви.

Както казах по-горе, за да се опрости анализът, тук ще се абстрахирам от изнасянето на българските турци през 1989-1990 г. Само ще маркирам няколко основни неща. През 1989 г. са регистрирани около 290 000 заминали за Турция, през следващата 1990 г. по инерция вероятно са заминали натам още няколко десетки хиляди. Обратно бързо се връщат между 50 до 100 хиляди български турци (голяма е разликата в броенето според различните източници).

Разликата между двете големи числа – на заминалите тогава и на бързо завърналите се – е тогавашната маса емигрирали към Турция български турци. За останалите в Турция може да се твърди, че те са заминавали с ясно доминиращ мотив, че си отиват в „истинската родина”. Нещо, за което голяма част от тях са лелеяли през предишните десетилетия. Тогава те са се възползвали от ситуацията, за да реализират отдавнашно свое желание – с готовност са заминавали цели семейства и родове, цели махали от села и някои градове. Има много случаи на репресивен роднински и съседски натиск върху свои близки, които са избирали да останат в България и не са искали да тръгнат към Турция.

Това отново е скритата част от истината. За турското изселване от 1989 г. две десетилетия се говори едностранчиво и политически нихилистично. Обвинението е срещу тогавашната „комунистическа” власт, която е организираща репресивно масово изселване – подразбира се, че това е ставало против желанието на изселваните. Доколкото е имало репресивен елемент, то той изглежда е бил доминиращ само при

онези 100 хиляди, които след смяната на властта се връщат – останалите доброволно си остават в Турция. Завърналите се, и то само след 1-2 години, всъщност се връщат в своята *истинска родина* България. За тях може с достатъчно основание да се твърди, че през 1989 са били обект на принудено изселване, че са станали жертва на *изселническата* политика на тогавашната власт. Подобно разграничение ми се струва коректно да бъде направено. Дължим го на българския народ, за да се отърси от вменяваната му общностна вина за репресиране спрямо така нар. „*турско малцинство*” в България. Обемът е важен. Раздвоеността на мотивацията е не толкова важна. Играта на съседна Турция – нима и тя не е от съществена важност?

Тук не бива да се забравя и трябва да се припомня *тлеещият изселнически* въпрос между България и Турция от предишните 4 десетилетия, изкуствено поддържан не от България, а от Турция. Турция като своя последователна политика дълго време съзнателно е възпрепятствала приемането на своите и изкуствено ги е задържала в България, отказвайки да изпълнява съответните подписани междудържавни договорености. Напр. съгласно спогодбата между България и Турция от 1968 г. „*За изселване на граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г.*” имащи право по тази ограничена спогодба са само 125 хиляди, възползват се и се изселват 115 хиляди. През първите 2-3 години Турция приема цялата изселническа квота, след което притваря врати и не изпълнява задълженията си. Тогава, за да се спре спекулирането от страна на Турция, България предприема мерки и през 1978 г. това изселване приключва. Целта е да се успокоят хората и да се предотврати тяхното раздвояване.

Масови изселвания на български турци към Турция има по време на Освобождението – вероятно около 135 000; около началото на ХХ век – над 100 000. След Втората световна война най-масовите изселвания към Турция са следните: около 1950 г. – 160 000, 1970-1975 г. – над 40 000, 1989-1990 г. – над 300 000.

Общо по официални данни след Освобождението към Турция се изселват над 1,2 млн. български турци. След Втората световна война става дума за близо 600 хил. През последните поне 15 години числото на изселените се не се регистрира достоверно – вероятно става дума за още около 70-100 хил. души български турци и българи мохамедани (помаци).⁸

След горното важно отклонение и уточняване нека се върнем към основната тема – нестихващата вече две десетилетия българска емиграция, нейните причини и многостранни последици.

За такава нестихваща масова емиграция, особено в средите на средните и образованите български слоеве, има няколко основни причини:

- *икономическа* – обедняване и бедност, в пъти по-ниски доходи, висока структурна и дългосрочна безработица, масова обезсърчена безработица.

В чужбина се търси работа – каквато и да е, защото става дума за изпадане в ситуация на оцеляване. Оцеляване не само лично свое (на емигриралите), но и на близките – деца и стари родители, които в България имат минимални и крайно недостатъчни доходи.

В чужбина се търси работа и за „нормални” възнаграждения, за достатъчно високи възнаграждения – там те като правило са по-ниски спрямо тамошните гражда-

⁸ Виж Михайлов, Стоян. *Възрожденският процес в България*. С., 1992, с. 61-68.

ни, но спрямо тукашните доходи са много по-високи и социалнопсихологически са близки до нормалното.

В чужбина се търси възможност за работа и реализация по придобита професионална подготовка и квалификация, за съответна творческа изява и развитие, за правене на нормална кариера чрез квалификация и творчество.

В чужбина се търси възможност за придобиване на нормален висок социален статус – търси се изход от капана на „статусната *несъвместимост*“, на която сега в България са обречени професиите от сферата на науката и изкуството, на учителстването и преподаването, на социалните работници и помагащите професии, в някои случаи и на бизнеса.

Всичко това звучи познато, но ето изненадата. Голяма част от емигрантите заминават с „наdejда“, че ще получават ниски възнаграждения – до 1000 евро. Това заявяват в изследвания около 25-30% от краткосрочните и дългосрочните трудови мигранти, и дори 20% от преселниците. Това е много по-ниско ниво на очакванията – както в сравнение с тамошните нормални минимални възнаграждения, но така също и с реалните доходи, които могат и вече могат да се получават тук, в България. Едва около 10% от краткосрочната, 20% от дългосрочната трудова миграция и 35% от преселниците тръгват, разчитайки на доходи над 1600 евро месечно. Толкова снижени очаквания и въпреки това тръгват? Звучи парадоксално!

Мисля, че има само едно разумно обяснение. Тези *номинално малко* пари могат да станат *реално много* пари, ако се разчита на ниски цени тук, в България. Хората си правят сметка *да печелят там, а после ще харчат тук*: максимално се ограничават в харченето там при високите им цени, а с цената на мизерстване спестяват, за да ги харчат после в България – разчитайки, че така само за няколко години биха могли да повишат реалния си стандарт тук.

Досега това можеше да се прави, схемата „*доходи там – разходи тук*“ бе ефективна. И в този смисъл до края на 2006 г. тя бе разбираема и приемлива форма на масовото гастърбайтерство – вкл. на хора от интелигенцията и от професионалните среди, които тук, в България, бяха унизително ниско заплатени. Разбира се, разбираема и приемлива, само когато става дума за краткосрочна трудова миграция, не и за преселници – особено от средите на средните класи и интелигенцията.

Сега, след отварянето на пазара и либерализацията на цените в рамките на ЕС, горната схема вероятно бързо ще стане неработеща и все по-слабо мотивираща – с малкото припечелени и спестени пари там, тук вече няма да може да се купуват големи неща. Доколкото изравняването в цените ще става обективно, то ще започне и да се осъзнава от много от сегашните и от потенциалните емигранти, от техните родители и близки, и ще действа задържащо.

Вероятно това е една от скритите причини да има драстично разминаване между декларираното желание да се замине за определена страна на Запад и реалното предприемане на пътуване, започване на работа, опит за устройване там. Горните данни ясно показват мащаба на разминаването между процентите

От данните, показани на с. 123 и 142, се вижда, че е започнало осъзнаване при съпоставка на реалностите, формира се *икономическо де-мотивиране* преди всичко за гастърбайтерска емиграция – ниско заплатена, социално незащитена, която декласира личността и маргинализира семейството. Хората в по-голяма степен ще започнат да ценят своя социален статус – и да не го жертват с толкова лека ръка.

Реципрочно мотивът „*пари – материален стандарт*“ за емигриране ще отстъп-

ва място на по-субстанциални ценности – съхраняване на социална идентичност, професионална кариера като дългосрочен ресурс за личен просперитет, самоуважението, като нещо важно не само за личността, но което трябва да се вдъхва и предава и на любимите деца, морализирана и по-спокойна среда. Тази мотивационна трансформация се демонстрира от данните в графиката на с. 123;

- *професионална* – невъзможност в своята страна да работиш по придобитата специалност, да реализираш висока квалификация и креативност, да правиш съответна кариера, да имаш обществен престиж на можещ и успяващ човек.

В чужбина търсят работа високо образовани, квалифицирани и креативни специалисти, за които перспективата тук е запушена. Там се търси и съответната кариера, в съответни организации и колегиална стимулираща среда.

Там отиват претенциозни хора, които не желаят да се примирят с примитивизъм, с не-делови критерии (политически, групови, етнически, мафиотски) при оценката и развитието на професионалистите, с унизително и бедняшко възнаграждение. В България все още са такива възнагражденията, дори когато тук се извършва една наистина експертна работа на европейско и световно равнище.

Хората искат да правят професионална и творческа кариера, въпреки затварянето у нас на огромно количество научни институти, научни и технологични лаборатории, научно-развойни звена, след премахването на високотехнологични производства. И никой не е редно да им се сърди, че емигрират. Както и на младите им колеги, които поемат по същия път, след като тук са получили своята висока професионална подготовка, натрупали са личностен потенциал и амбиция, но не им се дава шанс да заработят по професията си и с вероятност за нормална кариера;

- *поради изтласкване* – от своето естествено място.

Практическите варианти са няколко основни: (1) отнемат ти бизнеса – рекетъори и „борчески“ организации, след като ти като предприемчив и упорит човек години наред си успявал да работиш, спазвайки законите и бидейки лоялен към държавата; (2) с измама ти отнемат жилището, земята, недвижимата собственост и след опити си разбрал, че нямаш шанс по законен път да си ги върнеш; (3) отстраняват те по политически причини, защото не желаяш да се подчиниш на конкретна партийна опека, не желаяш да „спонсорираш“ съответни лидери и фондации, не желаяш да назначаваш техни хора на фиктивни длъжности; (4) дадено малцинство агресивно изтласква мнозинството или такива хора като теб – на практика става етническо прочистване в определени институции, в някои квартали и селища, в не малко общини и райони в страната.

При първото, второто и третото става дума за жертвите на практическа гражданска репресия от страна на мошеници и бандити, рекетиращи властници, организирана престъпност, съдебна и административна корупция. За жалост, през последните две десетилетия тези явления ерозираха обществените нрави, деформираха институциите, лишиха огромна част от гражданите и фирмите от защитата на държавата. И продължават да са не изключение, а повсеместна практика.

При четвъртото става дума за общини с концентрирано население, което се самоидентифицира като „турско“, напоследък има подобни случаи и в селища на българо-мохамедани, проблемът е особено остър и в циганските гета. Но що се отнася до българските турци става дума за области и големи градове, в които административната власт се взе от турски кметове, общинските съвети се доминират от ДПС, в които бизнесът се доминира от турски капитали и собственост. В тези общини, кметства и фирми не са малко показните случаи на отстраняване и унижаване символите на българската национална държава, официалният български език е репресиран и се налага публичната употреба на турски език, връща се имперското обръщение „гяур“. По същество в тези случаи се осъществява изтласкване и сегриране на местното *българско християнско* мнозинство. И това се прави безнаказано от местни овластени политици, кметове и администратори, служители на реда и контрола, магазинери, сервитьори, учители. Държавата засега мълчи притихнала. Докато сред българите се натрупва или отчаяно примирение, или гневен националистичен импулс.

При всички тези практически варианти отиването в чужбина, на чуждо място и сред чужди хора, често се оказва, че е *по-малко травмиращо* в сравнение с оставането при своите хора и на своето място. Така е, ако на това „свое място“ са се възцарили неприемливи порядки, цинизъм, агресия и жестокост, феодална зависимост, груба и безнаказана експлоатация. Ако се осъществява етническо и политическо прочистване. Ако така своите са се *оказали по-чужди* в сравнение с наистина чуждите хора. Ако сред чуждите хора и в чуждата страна гаранциите за живота и достойнството са повече, защото там има ред и законност, има уважение към постиженията и собствеността на индивида. Ако там има реална възможност да напредваш в живота, при условие че проявяваш качества и полагаш усилия.

Става дума за морално изтласкване извън родината поради това, че там сред чуждите е по-поносимо отколкото тук сред близките. Психиката на емигранта предварително е нагодена към факта, че там хората са чужди и е естествено да гледат на теб като на чужденец, очакваш да те поставят в по-неизгодна позиция и си мобилизиран, че трябва да се справиш. Докато бруталността сред своите е наистина трудно поносима и закономерно много хора предпочитат да се махнат надалеч;

- *мутризацията* на всекидневието.

Относно масовата мутризация, плъзнала навсякъде в живота, бизнеса и институциите, описваната по-горе логика се конкретизира така: „*По-добре там някъде да ме експлоатира някой чужд. Приемам го психологически като неизбежност, мога да се примиря, и донякъде да постигна позитивиране в своя емигрантски микросвят.*”

Това е по-поносимо в сравнение с варианта да ме експлоатира някой нископобен добре познат свой човек: неграмотник от класа, разбойник от съседната улица, циник от партията, мафиот от града, наглец корумпант от общината. Отново ста-

ва дума за това, че когато несправедливостта и бруталността идва от близък човек, тя е по-непоносима, докато когато си в чужд свят и идва от чужд човек, тогава се оказва, че човек може да понесе изненадващо много – поради предварителната си нагласа, енергията за оцеляване, мобилизацията да се надмогнат трудностите.

Спрямо чуждите в чужбина критерият за справедливост може да бъде приспан, също и възмущението от насилие. Там човек знае, че е чужденец сред чужди и е възможно да бъде възприеман като обект на дискриминация и ограбване – свива душа, за да оцелее в такава среда, за да се пребори за статус и уважение. А когато успее в чужда среда, самочувствието е двойно – защото е решил усложнена задача.

Спрямо своите критерият за справедливост действа, отклоняването от моралните норми и приличието не се отнася към подробностите, моралната възискателност към другите не може да бъде приспана или потискана. И когато тези свои хора грубо и вулгарно потъпкват морални норми и благоприличието, особено когато това го правят примитиви и недоразвити познати, това психологически и морално наистина е нетърпимо, нормално е хората да го преживяват като непоносимо.

Непоносимо е поради факта, че в здравия граждански смисъл е вградена представа за *естествена социална йерархия*. Съгласно нея не може безмозъчната мутра и криминален паразит да е най-богатият човек в селото, в квартала, в града. Съгласно нея не може неприкрито най-корумпираният съдия, следовател, данъчен, полицай да е най-устойчив и недосегаем в служебната си позиция. Съгласно нея не може очевидно продажен и зависим от задкулисни сили политик да е най-непоклатим в лидерската си позиция. Моралното съзнание стене: „*Не бива, абсурдно е!*” Но доколкото на практика става често и по-често, доколкото твърде много от публичните личности са именно такива, то и животът тук става ценностно и психологически непоносим: „*Трябва да се бяга, тук повече не може да се търпи – предпочитам да тръгна към неизвестното и опасното!*”

Когато вече по-възрастните хора не могат да емигрират, те пренасят тази ценностна нетърпимост относно средата тук към своите деца и внуци. Оправданието е в Това е в страха за децата и чувството за *родителска безпомощност* – че не могат да осигурят на своите деца нормална среда, за да израснат като нормални и жизнени хора и граждани; страх че са безпомощни да предотвратят зарибяване на децата, изкушаването им към девиация; да ги опазят да не станат жертва на посегателство; че при риск за децата не могат да разчитат на защита и подкрепа от страна на държавата и местните власти, на училищните ръководства, на охраната в дискотеките. Това чувство за страх за доброто бъдеще на отгледаните с любов и всеотдайност деца не може да не бъде депресиращо – както за да се отлага и намалява раждаемостта, така и за да се изтласкват много от децата към чужбина – като към спокойна, уредена и с гарантирана защитена обществена зона.

Днес в България нормално или не е човек да работи за “мутренска” организация?

	Декември 2007	Декември 2008	Декември 2009
Съвсем нормално	18	16	11
Нормално – ако си принуден	17	15	13
Не е нормално – но е неизбежно	10	9	11
Не е нормално	14	13	19
Срамно е – не е нормално	41	47	46

Изт.: НПИ, АССА-М, Декември 2007, Декември 2008, Декември 2009.

Морално изтласкване

Горното дава поводи специално да се спрем на моралната причина за емигриране, за изтласкването към емиграция.

Едно от наследствата на социалистическата епоха в България е острото гражданско чувство за социална справедливост. То не може току-така да бъде изтрито от моралната памет и масовата психика – нито на старите поколения, които намериха много повече дози справедливост през 60-80-те години след своята младост в царска България от 20-40-те години, нито възрастните поколения, които израснаха и се реализираха в епохата на социализма (50-80-те години), нито сега младите хора, които са приели от своите родители и прародители идеята за социалната справедливост.

И поради тази ценностна инерция реалностите на Прехода се възприемат и оценяват с ясно изразена негативна доминанта – стана преход към повсеместна социална несправедливост; към несправедливост в депресиращо големи дози и трудно обозрими мащаби; към обща несправедливост, която в значителна степен обезценява някои нови блага и възможности; към несправедливост, за която няма разумни и морално приемливи обяснения. Конкретните измерения на тази несправедливост са в няколко центъра:

- масово *обедняване*, стоварило се в хода на „цивилизоване” и „демократизиране”, вкл. обедняване на интелигенцията и образованите слоеве, на технологичните инженери и високопроизводителните работници, на професионалните служители и специалистите;
- масова *бедност* и изхвърляне под чертата на мизерията – не само на огромна част от циганите, но и на не малка част от пенсионерите, на хората в периферни селища и райони, тласкайки ги към деградиране и лумпенизация;
- масово *опростачване*, вкл. на младото поколение, вкл. на природно интелигентните и будните слоеве от младите поколения;
- масово *забогатяване* с нелегитимни, *брутални* и *вандалски* средства и форми;
- масово *възцаряване на цинизма*, бруталността и вулгарността в публичния език, поведение и демонстриране на новите „знатни”;
- масово *прогонване в емиграция* на най-талантливите млади, и по-общо на голяма част производителните професии и специалисти;
- масово *подценяване на българското*, отричане от националното, обидно отношение към национални светини, наред със сервилничене пред малцинства, както и пред недружелюбни култури и съседи, както и пред високомерни натрапващи се цивилизатори.

Не случайно при всяко изброяване се използва думата „масово”. Не всички, дори не винаги повечето, но при всички случаи масово – т.е. не като изключение, а като вълна, която обхваща достатъчно много хора и общности, статуси и дейности. И защото за тези житейски беди няма разумно и приемливо обяснение, то всичко случващо се и случило се по тази линия ценностно се оценява и възприема именно като

несправедливост, като наложена ни несправедливост, като неспособност да се съпротивим на тази несправедливост, като затъване в потока на несправедливостта.

По същество става дума все за житейски примери на несправедливост спрямо *можещи и заслужили* хора, спрямо млади хора с *талант и патриотичен идеализъм*. Обективно така протече трансформацията на обществото ни през последните две десетилетия. Закономерно се продуцират и съответните субективни последици. Преди всичко *масова деморализация* – привикване към отказ от традиционни човешки ценности и подигравателност над морални светини, към безнаказаното обругаване и вулгаризиране на народностните и държавните символи за значимост и достойнство. Субективна проекция е *загубата на смисъл* в живота и отдаването на самоунищожителни начини на живот – алкохолизъм и наркотици, рисков секс и показна аморалност, криминалност и девиация, рисков емиграция и културно самоотричане, мошеничество и лъжа.

Има много хора, които просто не могат да понесат такава аморална и брутална среда. Тя до такава степен ги депресира, че намират спасение единствено в бягството надалеч. Това е пряка и честата причина за емигриране – особено при пообразовани и с висока култура хора, по-духовни и емоционални, жадуващи за повече благоприличие, изящество

и аристократизъм в отношенията, в изкуството, в политиката и публичния живот. Такива хора се изнасят в „цивилизованата“ чужбина, търсят я в страните на Запад.

Тук е също така важно да се подчертае, че такива българи няма да се върнат в България, докато тук не бъде надживяна модата на чалгата и бруталността, не бъде спряна вълната към опростачване и примитивизиране, докато не се почисти и подреди обществената атмосфера и среда. Моралната причина за емигриране е изключително силна, както и бариерата пред връщането – често тя е по-силна от икономическата, за доста млади и по-възрастни наши емигранти тя е по-силна от икономическата и професионалната. Тя все по-ясно се и осъзнава от хората. Виждате как само за три години делът на съответните отговори от 3,8% нараства до 12%.

Става дума за шестваща аморалност по цялата йерархия на обществото, свързана с твърде много и генериращи се една-друга реалности:

(1) повсеместна *корупция*, която от нарушение на моралните и бюрократичните правила вече се превръща в норма на функциониране; (2) ширеща се *безнаказаност* на очевидните престъпления и престъпници – местни, познати на всички съграждани или съселяни, и на национално равнище, демонстрирани от големите медии; (3) допускане на масова *публична девиация*, вкл. детска и младежка – проституция, злоупотреба с деца, пропаганда на сексуална разпуснатост, на хомосексуали-

зъм и промискуитет, както и модата да се демонстрира неуважение и дори поругаване на семейните и родителските добродетели; (4) примирение пред наркотиците и *наркоорганизациите*, вкл. в училищата и младежките дискотеки; (5) *цинично самодоволство* на корупцията и безнаказаността сред политици и висши администратори; (6) *порнография*, плъзнала по печатните медии и тв-кабеларките; (7) грубиянски *просташки жаргон* в общуването, който агресивно изтласква и отнема пространството на светските маниери, на литературния език, на благоприличните маниери; (8) самоцелната голота и *натрапчива еротичност*, принуденият ранен секс, които изтласкват романтиката и естествените любовни трепети на децата и юношите, приучват ги, че романтиката е нещо вехто и празно, дори смешно в съвременния свят; (9) безсрамието на изкуствено *предизвиканата бедност*, вкл. на съзнателни, работливи, обществено изключително важни професии, съсловия, личности, както и *изоставянето* – на деца и близки, на стари хора и родители, на майки и съпруги.

За съжаление един от общите знаменатели на Прехода, вече две десетилетия, е *разграждане на обществения морал* и преход към аморалност, отучване да се мисли за нещата – и в личния, и в обществения живот – чрез морални категории и представи. Деморализация чрез насочване на хората към един *двуглав прагматизъм*: (1) прагматизъм *на успеха* – разбира се преди всичко като успех при печелене и натрупване на пари и власт, независимо от степента на неморалност и незаконност на средствата; (2) прагматизъм на нестихващото *удоволствие* – по-често схващано в неговите примитивни и вулгарни форми – демонстративен сексуален разгул и „*обратност*“, начин на живот чрез насилие и агресивност, „стимулирани“ забавления чрез алкохол, наркотици, оргии, истеризираща музика, публичност чрез „звездно“ охолство и скандалност.

Но тази тотално деморализираща се обществена среда не може да не е чужда за много от младите хора. Доколкото те естествено и социално са заредени с моралност, с морални очаквания към другите и обществения ред, с морални претенции и визискателност. Разбираемо е младите хора да искат да избягат от такава житейска и обществена среда, за да търсят ценности, повече елементарна справедливост, просто добри и ведри маниери на общуване. Сред интелигенцията този рефлекс е допълнително усилен.

Особено важно е да се подчертае, че такава а-морална и анти-морална среда е пряка опасност за младите при възловите жизнени събития в живота им – например, при първия сексуален контакт и първата житейска колизия при нежелана бременност, при половопредавана болест, при наранено достойнство от лошо партньорство, при първо любовно разочарование и поругана романтичност. Още, при завършване на училище и университет с добра диплома, и след това при трудността да се намери съответна работа. Още, при намиране на добър семеен и родителски партньор и устояване по-дълго време на кризисните фактори в съвременното семейство. Още, при страх за бъдещето на децата, пред рисковете от улицата или в училището те да станат жертва на насилие или наркотици, страх от безпомощност на родителя да опази децата си. В такава рискова среда е съвсем разбираемо, когато много от младите хора търсят сигурност и защитеност на друго място – не само за себе си, но след това и за своите родени или още неродени деца.

Моралното изтласкване се дължи и на ширещата се *вандалщина*. Целият Преход в България тръгна, разгърна се и продължи досега под знака на вандалщината.

Това е една от най-тъжните констатации като погледнем назад тези две десетилетия на промяна.

Говоря за вандалщина в няколко основни равнища и ракурса:

- като социално-психологическа проява на агресия към другите, към предприятията и икономиката, към публичната собственост и природата, към държавата и обществото като цяло;
- като демонстриран модел на поведение и жизнена философия от страна на новите икономически и политически елити, медийни и шоу елити;
- като заобикалящо битово безкултурие и опростачване на ежедневието и битовите отношения;
- като рушене в системата на училището и масовото здравеопазване, на изкуството и интелектуалните средища, на читалищата и младежките домове, на съоръженията за масов спорт и туризъм;
- като замърсяване на природната среда, обезобразяване на паркови пространства и защитени територии, демонстративно изсичане на гори и градинки.

Има поне няколко категории родители, които не понасят ежедневието стрес точно от ширещата се вандалщина у нас и от превръщането ѝ едва ли не в политическа и поведенческа норма. Тези няколко категории родители не могат психологически и емоционално да понасят този стрес, не успяват да си затворят очите и да подминават безчувствено, не успяват да се затворят в своята индивидуалистична черупка, емоционално не съумяват да се абстрахират и да се позитивират. Те се поддават на депресия и негативизъм. Дори и да имат добър социален и икономически статус тук, не се чувстват добре, дразнят се, обиждат се ежедневно от различни неща около себе си.

Част от такива хора не могат и да си помислят, че самите те ще заминат и емигрират, но искрено го желаят за децата и внуците си. Те самите не могат да избягат някъде далеч на чисто и подредено, на усмихнато и приветливо място, където чуждата собственост – лична, общностна, общинска и държавна – наистина се зачита и опазва, където чуждото достойнство се уважава и хората се държат внимателно помежду си (дори и когато това е фалшива куртоазия или демагогия, важното е че го правят в ежедневието си, спазват го като норма, полагат усилия да не се гледат враждебно, усмихват се приветливо).

И като не могат да спасят себе си, започват да убеждават децата си, че „трябва да се махнат оттук” и да потърсят за себе си нормална обществена и гражданска среда, че трябва да заминат, за да си намерят „нормален и отговорен млад мъж” или „възпитано и чисто младо момиче” за партньор, че са принудени да емигрират, за да могат да живеят спокойно и защитено. Ако съпоставим младежката и родител-

ската нагласа за емигриране на младите, се вижда, че родителите са настроени по-революционно – търсейки индивидуално благополучие за децата и внуците си те ги настройват, навиват, притискат да заминат.

Примитивизирането на езика и мисленето, бруталността в отношенията, опростачването на манталитета също по същество се включва в моралното изтласкване към емиграция.

Навсякъде, където високата и духовно стойностната култура бива затисната и елиминирана от натрапчиво разголената чалга, от примитивната кръчмарско-секс-екшън култура, от проститутско-еротичната визия на младите момичета и епилираниите млади мъже. Навсякъде, където тази нова масова култура физически и духовно, емоционално и мисловно репресираща естествените за младостта поетичност и романтизъм, стремежът към възвишеност, скромността и духовната самовглъбеност, естественото търсене на интимност и уют в общуването.

Навсякъде, където групите от мутри с предизвикателно самодоволство завземат ресторантите и представителните кафенета, дискотеките и баровете, фитнесите и добрите спортни съоръжения, фоайетата на добрите хотели, представителните магазини по търговските улици. Навсякъде, където на престижните места за отдих и общуване облечените в черно мутренски физиономии и нагли погледи смуцават и притесняват, плашат и депресират.

Навсякъде където професионализмът бива мачкан от идващите една след друга нови номенклатурни вълни – поради вече 20 години продължаваща политическа криза и подмяна на основните партии и техните кадри. При това подготвените и културни хора понякога биват измествани от добронамерени, но неподготвени хора, но по-често от парвенюта и алчни за облагодетелстване чрез властови позиции.⁹

Навсякъде, заобиколени от „репресивната толерантност“ на съвременните медии и недоучената млада журналистика, които ежедневно заливат обществената психика с жълти клюки и интимни гадории, с бабайтски пози и политически цинизъм, с мафиотски и бандитски непукизъм, натрапват на обществото примитивна еротика и новите модели за красота – напр. „800 кубика в обновения бюст на Черната Златка“.

Потопени в една интонационна и „естетическа“ среда на примитивизъм, пошло подражателство, ниски инстинкти – и всичко това не само около нас възрастните, но и в средата на децата ни. Любимите деца, които толкова много родители се оказват безсилни да предпазват от изкушенията на леещата се безконтролно и отвсякъде девиация и лумпенски модели за подражание.

⁹ Тази принизяваща вълна в началото на 2010 г. достигна и до сферата на академичната наука – с „реформата“ в БАН и закона за научните степени. Реформаторските идеи бяха концентрирани в четири основни деструкции: (1) големият доктор (присъжда се за значим научен принос) да бъде приравнен на малък доктор (само висша образователна степен, прекращаваща наполовина и в научното творчество); (2) професор да се става лесно – не при избор от специализиран съвет, а от удобно събрани 5 добронамерени колеги; (3) да отпаднат научните шифри за специализация, за да може всичко да се обърка в един неконтролируем хаос; (4) да бъдат така обединени обществените науки, че фундаменталната психология да бъде захлупена от демографската статистика, фундаменталната социология да бъде обезличена и разтворена в някаква социална всичкология, фундаменталната философия да бъде заличена от официалния списък на науките.

Става дума за една задушаваща обществена среда и атмосфера. Задушаваща за истински образованите и културни хора, за духовните и моралните българи. И хората бягат.

Девиантна емиграция

Специално следва да се открие девиантната емиграция. Не само защото тя е значителен контингент сред пътуващите, „работещите“, заселващите се в чужбина, но и защото тя е директна практическа проекция на деморализацията в обществото, както и за стигматизиране на българите изобщо.

Става дума за трафика на жени и деца с цел проституция, за гастролиращите джебчи, крадци и мошеници, за техните организации, действащи през граница. Тази част от нашата емиграция в много от западните страни, които съзнателно приеха голяма такъв контингент, стана повод да не се гледа с добро око на всички българи – тази емиграция непрекъснато произвежда стигма върху цялата ни емиграция, на българите и България по принцип. Тази наша емиграция е и удобен повод да се разгръщат анти-български кампании срещу България, когато на някоя от приемащите страни това ѝ е удобно – както периодично правят Англия, Франция, Германия и др. братски европейски страни.

Следва да се отчете, че след две десетилетия девиантна емиграция към западните страни, има симптоми, че техните държави и общества вече са наситени, достигнат е предел на приемане и вече започва организирано задържане и дори обратно изтласкване на девиантната емиграция: първо, поради насищане на потенциалния контингент (лумпенски, малцинствен, криминален), който търсеше миграция и временни набези в други страни с цел просия, джебчийство, кражби, или който бе организирано въвличан в трафик на хора за проституция, за детска експлоатация и др., или пък който опитваше да получи добър прием под формулата „*дискриминирани*“ в България; второ, поради включване на механизми за обратното им изтласкване от страните на Европа – чрез полицейските, имиграционните, паспортните, трудово-контролните им служби.

Не може да се прикрива фактът, че България стана масов износител на девиация и престъпност – при това в организирани и мафиотизирани форми, особено след 1998-2000 години. Изнасяме човешки девиантен контингент, вкл. за международни престъпни мафиотски вериги и мрежи. Това е едно от грозните и раковите лица на Глобализацията, на „*отвореното* общество“, на „европеизацията“.

Между другото, това е и част от така нар. „*западни ценности*“. Доколкото те са широк и скъп пазар, имат голямо потребителско търсене и готовност да плащат за такова предлагане. Доколкото в голяма част от случаите потребителите са от западни страни, така нар. „*цивилизовани западници*“.

В случая става дума за това, че в обществото на високото потребление, в така нар. „потребителско общество“ се потребява чужда плът, купува се, продава се, заробва се, експлоатира се. В обществото на индивидуализма и отчуждението това се прави като нещо нормално, без особени морални скрупули, без хуманно състрадание, с циничната усмивка на дебелия портфейл и космополитното самодоволство. „*Youth for Sale*“ („*Деца и младежи за продажба*“) – това звучи толкова европейско. Просто вече германските, английските и холандските туристи няма нужда да се разхождат до Латинска Америка или до Австралия и далечна Азия. Могат да се разо-

дят до Румъния или Македония, до Будапеща и Прага или просто да си внесат съответния контингент за ползване в съседния квартал.

Тук се говори за всеизвестни реалности, които политическото благоприличие е склонно да премълчава. Но от социологическа гл.т. този вид емиграция наистина е значителен процент и няма как да бъде пропуснат в анализа. Неслучайно организирани форми на този вид емиграция са обект на специални програми на ЕС и обект в активността на много фондации, граждански и неправителствени организации, вкл. и български напоследък.

Девиантната емиграция има пряко отношение към демографската криза. Доколкото се изнася не просто млад и жизнен фертилен контингент и раждаемост. А и доколкото става дума за заробване на млади жени и деца, деформирането и изхбяването им като личности и граждани, поразяването им като родители.

Според докладите на ЕСПАТ от страните от бившата Източна Европа има най-голям *износ на млади жени и деца* за сексуална експлоатация към западните държави. Експортът на млади жени и деца към западната секс-индустрия (проституция, порнография и трафик) към 1996 г. вече надвишава съответния експорт от традиционните преди това страни на Азия. В обратната посока, в тези източно-европейски страни, бивши социалистически, се развива и секс-туризмът, привличат се педофили, развива се незаконно снимане на порнофилми, вкл. детска порнография, трафикът се превръща в организиран и регулярен „бизнес“. При това международно организиран бизнес, в който българските криминални организации са само прихваната дребна периферия.

Към 1996 г. се счита, че само от Албания на Запад са изнесени и заробени като проститутки около 30 000 млади жени и момичета. Колко ли са сега, след 12 години почти необезпокоявано от съответните държави процъфтяване на този „бизнес“?¹⁰ Трябва да си дадем сметка, че днес, ако има нещо наистина интернационално, то това са три нища: (1) световните пари и глобалните финансови играчи; (2) холивудската чалга – филмова, музикална, модна; (3) световните криминални картели, мафии, организирани престъпни мрежи и канали. И в този смисъл България е периферия в Голяма Европа.

По аналогия можем да се запитаме колко ли са изнесените за сексуална експлоатация и заробени в Гърция и западните държави момичета и млади жени от България – циганки и още повече българки? Колко са като процент и колко са като брой сред онази над 1 млн. нова българска емиграция? Вероятно от порядъка на няколко десетки хиляди млади жени и девойки: безпомощни, незащитени от държавата си, неоткривани от родителите и близките им, безнаказано експлоатирани в някоя чужда държава. Млади жени и девойки, които само за няколко години „работа“ стават болни и с разрушена психика, с похабена младост, с унищожено бъдеще, с прекършена съдба, с травма и страх от себе си, ако станат родители.¹¹

Важно е, че не само тяхната лична съдба е прекършена и премазана. Но и на родителите им, на оцелелите братя и сестри. Както и на родените или неродените им деца, на възможното им нормално бъдещо семейство, на родовете и семейства-

¹⁰ *Огледываясь назад, смотрим в грядущее*. Четвърти доклад на ЕСПАТ, против търговската сексуална експлоатация на деца. Конгрес в Стокхолм, Швеция, 1996. ЕСПАТ International, 2000. Виж с. 121-138, 131.

¹¹ Виж филма на Дюлгеров, Георги: „*Лейди Ди*“, 2007.

та, които скъсват своята приемственост – не само физически, но и опозорено. Личният проблем става общностен, нататък обективно става и обществен. Социологическото му измерение и мащаб също са системни.

Нов контекст на емиграцията

Трите миграционни вълни имат своя специфичен социален, политически и икономически контекст. Той в една или друга степен провокира емиграционни нагласи и мотивации у населението и предпоставя специфична комбинация от положителни и негативни проекции на емиграцията върху икономиката и държавната стабилност.

Емиграцията в същността си се дължи на изборите, които хората правят в *условията на ограничения*. В този аспект може да се направи аналогия между емиграцията и традиционната икономическа теория. Според нея стопанската предприемчивост се реализира в условията на недостиг на ресурси, *изборите* се правят в *условията на ограничения*. Това е доминиращ принцип и практическа реалност в затворените или относително затворените икономики и общества, в рамките на тяхната административно лимитираща и контролираща (суверенна и протекционистична) държава. Но в условията на глобална и отворена икономика, търговия, финанси, свободно движение на работната сила, горният принцип – обективно и в голяма степен – вече се трансформира в *избор на ограничения*, по-благоприятните ограничения в рамките на които да се действа и търси относително по-добра реализация.¹²

Струва ми се, че този преход е характерен не само за стопанските субекти, които днес свободно могат да местят своите капитали и вложения, своите заводи и производства, своите офиси и екипи от една държава в друга, от един континент в друг, от една икономическа зона в друга. Характерен е и за мобилните хора и референтните им общности, за специалистите и квалифицираните работници, за младите и интелигенцията.

Те вече имат огромна *реална свобода* да пътуват и се местят, да мигрират и се установяват в други държави и райони, в други икономики и институционални системи. Имат огромна свобода и гъвкавост за работа и припечелване от дистанция, за професионална изява и гражданско признание от дистанция (при работа от дома, при дистанционно образование, е-университети, он-лайн бизнес сесии, интернет граждански мрежи и нови социални медии).

Новите поколения са *пътуващи хора* – и в манталитета си, и в битието си. И главно, заради което стават толкова радикално мобилни е, че всеки търси онази обществена среда, сред която *би се натоварил с по-удобни му ограничения*.

Конкретно за нашата нова емиграция това означава, че се избират рисковете и бедите „сред чуждите“ (на Запад) в сравнението с рисковете и бедите „у дома“ (в България). По-горе говорихме, че повечето от емигриралите са съвсем наясно с рисковете, но са ги предпочели пред бедите тук. Точно поради това, колкото и да става тежка кризата там, да стагнират условията за нашите имигранти в западните страни – да намаляват възнагражденията и да се увеличава безработицата, това още не означава, че ще има по-масова вълна на връщащи се емигранти обратно в България. Автоматично няма да стане. Няма да стане, ако България не се демонстрира

¹² Спасов, Трайчо. *Глобализацията и развитието...* 2009, с. 3-11.

като добра приемаща страна.

Новият контекст на третата емиграционна вълна, на масовото „свободно движение на хора“ в зоната на Европейския съюз се състои обективно в следното:

(1) в зоната на Европейския съюз отпаднаха основните административно-правни ограничители – като виза, чуждестранен паспорт, 3-месечен престой, статут на нелегитимно пребиваване след това. Предстои въвеждане на

общо-европейска *синя карта* – за работници и специалисти с квалификация и висока производителност. Резултатът е, че ориентацията към страни от ЕС се увеличава чувствително – с около 50% от дела. Като по този начин се изяжда предишната ориентация към други страни и континенти. Свива се и делът на емиграцията по принцип – „искам и тръгвам, но още не знам точно закъде“.

Нараства контингентът, който е ориентиран към Англия, Гърция, Италия, Франция. Най-много към Испания. Свива се делът на останалите страни от ЕС. Активната ориентация към Германия остава стабилна, но видимо пада общата нагласа към нея. Втората основна посока е САЩ и Канада – делът се запазва голям и нараства при активната и възпрепятстваната емиграция. Но остава повече от 3 пъти по-малък в сравнение с ориентацията към страни от ЕС;

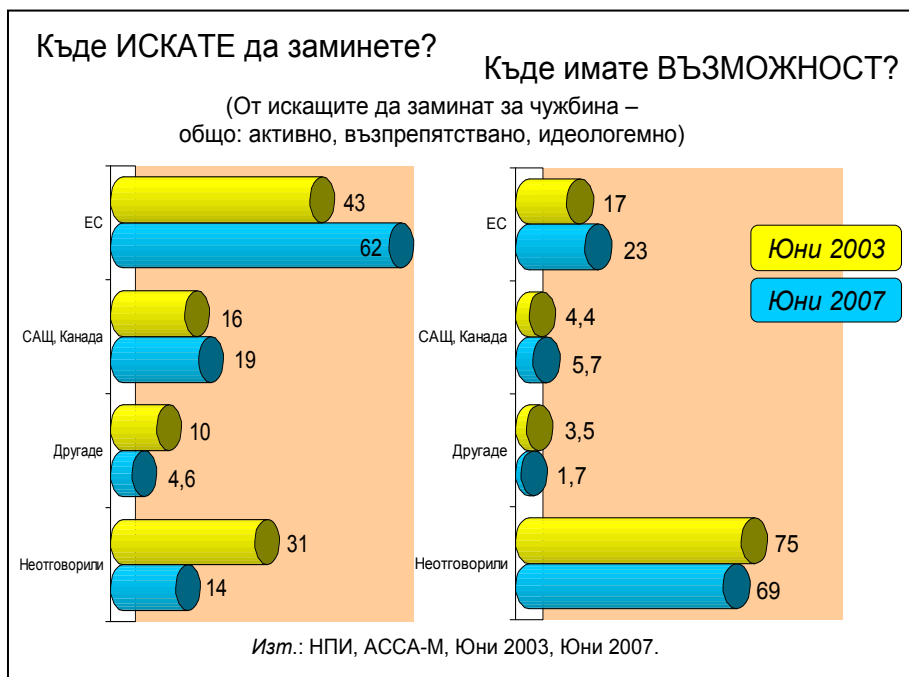
(2) мигриращите и емигриращите към Европа вече имат статут на „европейски“ граждани, минават по тази пътека по летищата, в Европа формално вече не са „чужденци“. Това така или иначе дава самочувствие, поне облекчава пътуването, спестява част от среса;

(3) по-предприемчивите и по-инициативните имат нови и много по-широки възможности, трудови права и граждански гаранции – и те бързо ги усвояват, възползват се от новите обективни възможности – за образование, за пенсионно, социално и здравно осигуряване, за застраховане и гражданска защита, за лична реализация; както и за пътувания, почивки и по-широки социални контакти;

(4) бързо се разширяват възможностите за легитимна работа в другите европейски страни, в частност за мобилност при бързането по стъпалата на личната кариера и професионалния успех;

Субективно новият контекст на масовото „свободно движение на хора“ в зоната на Европейския съюз – миграцията и емиграцията, се състои преди всичко в:

(1) мигрирането вече не е пресичане на обществена граница (политическа, идеологическа и ценностна), след което не само връщането е възпрепятствано, но и

контактите с близките са отрязани. Преди емигрирането *тотално разкъсваше* родовете и приятелските връзки, битовите и емоционалните връзки и общуване;

(2) сега вече европейският свят става съвместен, разликите относителни, границите лесно преодолими. Субективно емигрирането вече *не означава откъсване* и противопоставяне. Сега вече може от дистанция да се *поддържат пълноценни* родови и приятелски връзки, емоционалните и битовите отношения могат да се съхранят по-лесно и в по-голяма степен;

(3) двустранното пътуване – за помощ, за отпуск и почивка, за емоционално зареждане, за проява на любов – вече не е проблем: нито визов и граничен, нито трансporten, нито непреодолим паричен. Хората се готвят за пътуване и *пътуват спокойно*, а напоследък и все по-евтино;

(4) достъпното за всички и вече почти без пари *дистанционно комуникиране*: намалява стреса и ефектите от отчуждената чужбинска среда; предотвратява нежеланото скъсване на емоционалните връзки с близките и приятелите в България; поддържа готовността за връщане в България; формира желание в чужбина да се общува с българи и да се живее сред българи; съхранява отношението към България като към своя Родина; дава възможност за текущо информироване за ситуацията и проблемите в България; по-лесно се съхранява своята народностна, културна и национална идентичност;

(5) има го и обратното – продължаваща психоза за емиграция към Запад, като към „цивилизования“ свят. Подразбира се, че ние тук сме изостанала цивилизация, без шансове за скорошно настигане и изравняване. Сегашната криза вероятно, ако не я увеличи, то поне ще я поддържа още няколко години;

(6) „бързане“ да се емигрира още като студенти, веднага след завършване на средно училище или висше образование. Но „отлагане“ на завръщането в България – повечето млади хора заминават с идеята да учат и работят там няколко години и след това да се завърнат и да се реализират тук. На практика планираният срок за пребиваване там се удължава, свиква се с живота и обстановката там, младите хора се интегрират там и емоционално обвързват живота си с хора и среда там, след което прекрачват прага на отчуждението спрямо своите тук, спрямо обстановката и средата тук, спрямо Родината си.

Емигрантска субкултура – като социално-психологически феномен

У значителна част от младите се е формирала и продължава да се закрепва специфична *емигрантска субкултура*. Тя е активно подкрепяна от голяма част от родителите. Гражданският консенсус в *идеологемата за неизбежност на емигрирането* е впечатляващ. Няма съществени разлики между двете поколения на родители и прародители, между хората с деца и без деца в домакинствата.

Основният проблем е, че родителите изтласкват младите навън и далеч, като с това на практика предрешават родовото и народностно откъсване на своите внуци. Първо дистанцират децата си, а после откъсват внуците си. Това явление по своята дълбока същност е съвсем чуждо и обратно на патриархалния инстинкт при всякакви социални колизии, вкл. работа и учене далеч в чужбина, вкл. емигриране на част от близките, семейството да бъде съхранено, родът да е продължен, приемствеността

между поколенията да не бъде прекъсната.

Нека сравним сегашната емиграция с онази от 20-те и 30-те години на миналия век. Когато тогава в семейството е имало много деца (3-5-7) семейството е могло да има гъвкава стратегия за реализацията им, както и на семейството чрез децата си. Съчетавали са предприемчивостта със самосъхраняването. На отделните деца е давана различна семейна отговорност и съответна лична перспектива. Един е пращан далеч, за да бъде изучен, за да праща оттам пари, за да излезе сред големия свят и да изтегли след себе си цялото семейство. На другото дете е възлагана отговорност да наследи имотите и занаята, бизнеса и социалния статус тук, за да не се разпилее нито семейното богатство, нито хората в рода и семейството, за да се опази приемствеността и родовата база. Третото дете е било задомявано за перспективна рода и наблизено, за да се увеличи силата на семейството. Четвъртото дете е било отпускано да реализира свой талант, разтоварено от делничната рутина.

Такава е била стратегията на повечето семейства в България при икономическата емиграция от 20-те и 30-те години на миналия век. Тогава също от България е изтекла огромна емиграция. Но като цяло това не е ставало чрез дестабилизиране на семейството като общност и като морална институция. Не е ставало по логиката на атомизирането на децата. Сега проблемът е ценностен и психологически – толкова често се жертва семейството, за да се даде шанс на индивида. Но още повече проблемът е обективен – при сегашната малолюдност на семействата, при 1-2 деца такава *стратегия на ветрилото* не може или е трудно да бъде приложена на практика.

Като имаме по едно дете и го изпратим да учи или работи в чужбина, а то там уседне, адаптира се, създаде свое семейство, роди там децата си, какво става с родителите тук? Първо, те са отделили надалеч от себе си *всичките* си деца, и второ, после се оказват отчуждени и дистанцирани от *всичките* си внуци. Това е фактически вариант при наличие на едно или две деца. Когато са две те често тръгват заедно или едно след друго, с идеята там да си помагат и да имат поне един близък.

Така всъщност днешната емиграция *принципно се различава* от емиграцията, за учене и работа, на някое от децата преди 70-80 години. Днешната емиграция в огромната част от случаите означава *скъсване* на семейно-родовата връзка, дистанцирането на внуците и младите поколения, оставането на възрастните тук в самота. Колкото и отделянето да се компенсират с ходене на възрастните там за по 1-2-3 месеца да се помага в домакинството и за гледане на малките, колкото и да си помагат взаимно парично и материално (първо родителите помагат на децата, после децата започват да връщат средства и помощ на близките си тук), колкото и емоционално да продължава отношението на загриженост и любов. Все пак разстоянието е голямо, срещите са редки, ежедневието е разкъсано, манталитетът става коренно различен, стилът на живот и житейските хоризонти се разделят. По тези линии се натрупва отделяне и незаинтересованост, загуба на роднински рефлекс, възприемането на принципния индивидуализъм, че всеки трябва сам да се оправя с живота (откъснато дори и от най-близките си).

Вторично възниква драматичен проблем за вече емигриралите – при неуспех и неудача там, при разочарование там, младите *не смеят* да се върнат в България. Често са възпирани от собствените си родители, които не желаят да признаят краха на илюзиите – своите и/или на децата си. Драматизираното „*какво ще кажат хората тук, не ни излагай*” е изключително травмираща спиралка пред връщането на част от младите български емигранти от „развитите” страни.

Родителският натиск емигрирането да се възприема като алтернатива на притеснения живот и на недореализацията тук, в България, се превръща в масова психология. Тя поразява не малка част от младите поколения – както, откъм единия полюс, децата от елитни средни училища и добри университетски специалности, така и децата откъм другия полюс – от „бедната провинция” или от „социално слаби” слоеве. Спрямо чужбина активно се формират *максималистични* нагласи, които реципрочно са съпроводени с *нихилистични* и *пораженчески* нагласи спрямо перспективите за живот и благоденствие в България.

Огледално, в масовото съзнание се натрапва образа на Запада като „обетована земя”, сред която може да се реализира американската мечта на провинциални пепеляшки, а за България – място на несбъднати очаквания и предопределени поражения. Така бе създадена и все още е устойчива масовата психология на самоцелното емигриране – „*ще емигрирам там дори да не зная какво ще работя и как ще се устроя, защото там няма начин да не е по-добре от тук*”. Това обяснява, че около 50%, вкл. от преселниците, заминават без яснота какво и как ще работят, как ще се интегрират в тамошното общество, дали ще понесат самотата и отчуждението сред чуждите хора, или де-квалификацията и де-професионализацията си – авантюристично се хвърлят в неизвестността, заредени с изкуствен оптимизъм и непроверени високи очаквания.

Това е *разрушителна масова психология*, доколкото обективно се: (1) *разкъсват* семействата, скъсва се родовата линия; (2) изнася се раждаемост и демографски *потенциал*; (3) страната се лишава от нужния младежки и трудов възпроизводителен потенциал; (4) нацията се разтваря до *спасяващи се поединично* индивиди; (5) формира се трайна и масова *психология на оцеляването*, вместо на социален просперитет и обществено развитие.

Това е и *репресивна социално-психична среда*, сред която много млади са подложени на силен натиск и преса, за да ги принудят към емиграция – въпреки нежеланието на много от тях.

Самото разграждане на тази *емигрантска идеология*, която граничи с масова *гражданска психоза* е изключително важна цел. Трудно постижима без една умна и гъвкава, но последователна държавна политика за редуциране и нормализиране на младежката емиграция навън от България. В условията на криза (след 2008 г.), поради новите обективни фактори, които ще демотивират част от емиграционните потоци, вероятно горната социално-психологическа нагласа ще започне да се смекчава в семействата и проблематизира в приятелските групи. Това е позитивен задържащ процес, който следва да се стимулира чрез пропагандни форми от страна на държавата и медиите.

Външни предпоставки за продължаваща масова емиграция

Емиграцията в последната, трета вълна – емиграцията с младежко лице, е провокирана както от новия вътрешнополитически, икономически, социален и граждански контекст, така и от редица основни *външни предпоставки*, които също следва да се обсъждат.

Освен вътрешните обективни и субективни причини за нестихваща емиграция от България към Западните страни (ЕС-15, плюс Гърция, Испания, Чехия и др.),

следва да се отбележи и факта, че приемащите Западни страни имат и непрекъснато усъвършенстват *механизъм за притегляне*, по същество за изсмукване от България към себе си на млади хора – от гимназиите и студенти, на фертилен контингент и на деца, на добри специалисти, докторанти, специализанти. Това е основната външна предпоставка за продължаващата масова емиграция на българи.

Техните нужди от такъв наш човешки контингент е далеч от насищането. След присъединяването на страните от ЕС-10 (2004) и на България и Румъния (2007) не се случи очакваната вълна на допълнителна емиграция на Запад. В годините след разширяването емигрантските потоци останаха в приблизително предишния си обем. По оценки на ЕК около 3% от гражданите на ЕС-12 работят в страни от ЕС-15, а едва 1,2% от работещите в ЕС-15 са скорозна имиграция от ЕС-12.¹³

Западните държави, техният бизнес и институции са създали ефективно действащ *механизъм за изсмукване* на нужните им млади и жизнени, образовани и професионални, амбициозни и производителни хора от България. Механизъм, които през 90-те действаше с акцент върху кадровия потенциал на България – оставащите тук без работа специалисти, без работа по професията, без работа с възможност за творческа изява и професионална кариера. Това бе основна част от първата емигрантска вълна – вълната на отпушването, когато хората с амбиция и авантюризм сами тръгнаха на Запад. Голяма част от тях бяха добре приети там, получиха работа, доказаха себе си, интегрираха се и сега са с добри позиции и висок стандарт.

Другата част от механизма засмукваше огромна маса средно и дори високо образовани, дисциплинирани и работливи, лесно адаптиращи и интегриращи се българи за проста работа там – прословутите „*миячи на чинии*” и „*берачи на маслини и ягоди*”. Тази наша емиграция за тях е възможно най-безпроблемна и благоприятна – не създава големи проблеми, а решава много техни проблеми.

Разбира се, има го и третият контингент на девиантна емиграция от България – не малко народностно българска, но тук вече с голяма доминация на циганска. Това са преди всичко ниско образовани или съвсем млади хора. Те отиваха на Запад преди всичко за да обслужват техни потребности – от проститутки и мошеници, от улични крадци и пласьори, от незаконни работници за наистина черна работа.

Втората емигрантска вълна от 1999-2000 година тръгна към Запада сама – това са младите хора и отново специалисти и интелигенция, чиято надежда за европейско развитие тук бе попарена. Те бяха подгонени навън от разочарованието, че Иван Костов (ОДС, СДС, сините демократи): (1) не могат или не искат да създадат нормална и действаща

Възрастов профил на потенциалните емигранти '2007

Възраст	Активна емиграция		Възпрепятствана емиграция		Идеологемна емиграция		Уседналост, не желаят да емигрират	
	Юни 2003	Юни 2007	Юни 2003	Юни 2007	Юни 2003	Юни 2007	Юни 2003	Юни 2007
18-29 год.	43	57	30	24	37	38	19	18
30-39 год.	27	21	26	28	27	29	21	22
40-49 год.	21	13	27	28	21	19	27	25
50-60 год.	9	9	17	20	15	14	33	35
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Изт.: НПИ, АССА-М, Юни 2003, Юни 2007.

¹³ Виж Георгиев, Андрей. *ЕС: дебатът за интеграционната парадигма...* С., 2006, с. 182.

икономика, която да дава работа за достатъчно много и добре образовани хора; (2) няма да се даде възможност на интелигенцията да се чувства добре и достойно в обществото си; (3) голяма част от младите хора няма да имат шанс за работа по-високо от едно ниско ниво на обслужващ персонал; (4) наред с натрапване на примитивизъм и вулгарност в шоу-бизнеса и до голяма степен в така нар. „сериозно изкуство”. И когато тази вълна тръгна (вероятно по 30-50 хиляди души годишно) там, на Запад, пак ги очакваха с официални квоти за имиграция, с привилегировано приемане на специалисти и богати българи, с отчитане на детеродната им способност и поемане на децата им.

Третата емигрантска вълна се отпуши след приемането на България за член на ЕС (2007). Паднаха спънките по границите и хората потеглиха. Фактически рязко нарасна потока само на 20-годишните – завършващи ученици и студенти, и наред с тях детегледачки и медицински сестри, строители и търговски работници, и отново берачи на маслини и ягоди. В тези години западният механизъм още повече диференцира подхода – въвеждат се все повече филтри за човешко и гражданско качество, за културна адаптивност, за кадрови подбор. Българската емиграция отново е сред най-предпочитаните, защото създава относително най-малко проблеми – разбира се, когато става дума за млади и образовани, за работливи и дисциплинирани хора. Започнаха да ни връщат девиантите и криминалния контингент, но за адаптивните и производителните съблазнителните норми остават.

За адаптивните и производителните наши мигранти там скоро няма да има насищане – нуждите на западните страни в перспектива поне на следващото десетилетие ще е голяма.¹⁴ Относно девиантните вече има насищане и дори започва пресищане от източна криминална емигрантска маса – те ще притворят вратата си, ще намалят потока, ще се разтоварят частично от предишните и ще ги изтласкват обратно.

Западните страни са *далеч от насищане* и поради една друга причина, която две десетилетия бе табуирана за изричане, но обективно е все по-гореща потребност за тях. Става дума за изгодата им да прилагат нов механизъм за филтриране на имиграционните потоци към тях, така че *чрез нашата имиграция* – социализирана, образована, знаеща и научаваща техния език, бързо интегрираща се, склонна към акултурация, некапсулираща се в етно-народностни гета – *да балансират* и дори относително да изместват предишните контингенти имигранти от не-европейски и дори от анти-европейски цивилизационни зони. Българите са удобни имигранти, доколкото не малки части от другите остават обособени и граждански капсулирани в свои неинтегриращи се общности, не научават езика на приемащата страна, внасят своя различна религия, проявяваща гражданска агресивност и развиваща енергия за изместване на местната основна религия и църква, имат рисковно висока раждаемост и набъбващ естествен прираст.

В западните страни вече са надига мощна интелектуална, гражданска и политическа анти-имигрантска вълна. Обект на страх и искане за коригиране на недиференцираната политика спрямо имигрантските потоци са именно горните неинтегриращи се имигрантски маси от чужди цивилизационни зони. Интересът на приемащите западни страни е да използват нашата емиграция именно в качеството ѝ на *гражданска и трудова алтернатива* на вече големите контингенти имигранти – от араб-

¹⁴ Виж Георгиев, Андрей. *Пак там...*, с. 182.

ски и африкански страни, мюсюлмани и турци, с примитивна битова и трудова култура, с цивилизационна несъвместимост спрямо християнските традиции, спрямо културата на западния индивидуализъм и демократичност, на еманципираността на жената, на гражданските права и уважението към личността.

По тази логика е наивно да се очаква, че западните страни ще проявят спрямо своите партньори от ЕС-12, от периферията на ЕС, благородство и сами ще въздържат имигрантските потоци от страни като България – за да не източват прекалено много нашия човешки капитал и за да не ни изтощават, за да се постига по-бързо изравняване (кохезия), за да ни се дава възможност ускорено да ги догонваме в производителност на икономиката и капацитет на всички публични институции и дейности.

Ситуацията е до болка исторически банална – *спасението на давещите се е в ръцете на самите давеци се*. Това е реалността. Западните страни, спрямо емиграцията от България към тях, *действат по „братски“*, както се казваше в един виц от преди 40 години. Да му мисли България, която вече се задъхва за квалифицирани специалисти, в която в сфери като науката, научно-развойните дейности, инженерните професии и други вече остро се усеща недостиг на модерно подготвени хора, на високо квалифицирани работници и специалисти, на хора с потенциал да догонват и изпреварват.

Нека обърнем по-специално внимание на европейския принцип за *споделено благополучие*.

В светлината на по-горе обсъжданите неща диспропорцията между старите и богати страни от ЕС-15 и новите и бедни страни от ЕС-12, вкл. България, е голям и същностен проблем за бъдещето на Европа като образец за *хомогенност и споделено благополучие*. Обективният интерес на западните приемащи страни, под лозунга за споделено благополучие, е да изсмукват човешки ресурси от новите и периферните страни в ЕС, лишавайки ги от част от техния собствен потенциал за догонване в степента на благополучие.¹⁵ Това е партньорска реалност, която в рамките на ЕС вече генерира напрежение между старите и новите членки, между централните и периферните страни.

Разгледано в перспективата на 2050 г. се очертават две основни дилеми: първата е дали България ще успее, дали ще ѝ бъде дадена практическа възможност да догони развитите страни – с пожелателните около 75% от производителността на труда и от БВП на човек от населението в ЕС-15?

Модернизацията и технологизацията на реалната икономика, ускореният стопански растеж и повишаването на стандарта на живот в България са в пряка зависимост от нивото и възпроизводството на човешкия капитал, от образоваността и интегрираността на населението в страната, от качеството и продуктивността на младите поколения – не само в пряк трудов и икономически смисъл, но и в широкия социален смисъл на обществена интегрираност и продуктивност. Ако западните страни хладнокръвно ни лишават от значителна част от такъв нужен ни човешки ресурс, то на практика това означава трудно преодолима бариера пред това прогнозирано догонване – проява на техен колективен егоизъм спрямо България, мечешка братска прегръдка.

Втората е кога и дали България ще успее от досегашното провинциално и на-

¹⁵ Виж Георгиев, Андрей. Пак там, с. 188.

ивно очакване и разчитане на помощ да се обърне към реалистичното и мобилизиращото опирание на собствените сили?

Нужна е трезвост спрямо западните партньори. Нужно е да се отчита тяхната инерция на *колективен егоизъм* спрямо нашите периферни страни и народи. Нужно е да се отчита и тяхното цивилизационно *високомерие* спрямо нас, културата ни, хората ни, специалистите ни.

ЕС е пред сериозна дилема да се либерализира или да се развива като все централизирана и бюрократизирана имперска структура. При втория възможен вариант новоприсъединените страни от ЕС-12 са в риск да се окажат в неизгодна сателитна позиция по подобие на зависимостта им от преди 20-30 години.¹⁶

При втория вариант ЕС-27 все по-недвусмислено ще се оказва разцепена и разцепвана на два конфликтующи неравнопоставени сегмента: Стара Европа с политика на либерализация и отваряне към Света, наред с Нова Европа в ситуация на стагнация и дирижирана от безапелационните централни власти на ЕС. Очевидно това е нежелан от новоприсъединилите се практически вариант, вреден е и за целостта на ЕС, ще подрива отвътре конкурентоспособността му в световен мащаб.

Житието-битието на българската емиграция от последните две десетилетия е особено поучителна в тази плоскост.

Ако и доколкото България се развива като пълноценен член на ЕС, закономерно следва да намаляват негативните ефекти от масовата емиграция и, реципрочно, могат да се увеличават позитивните резултати и проекции от емиграцията. Това налага добре обмислена, дългосрочна и настоятелна, ресурсно обезпечена държавна политика спрямо явлениято „емиграция” и ефектите от него.

Оптимизъм на разселването, вместо самосъхраняване

Да сме радостни ли от това, че българската нация и народност сега масово и бързо се разселва по света, това да буди ли оптимизъм у нас за нашата историческа съдба и за бъдещото ни добруване като народност и нация?

Или, обратно, следва да се сепнем, осъзнавайки, че като пращаме децата си в емиграция, да се женят там за чужденци, да раждат там внуците ни като чужденци, по този начин не само скъсваме родовата си приемственост, не само обричаме любимите си деца и внуци на живот сред „чужди”. Но и още, всеки такъв родител лично съдейства за намаляване на младите поколения в България, за невъзможност възпроизводството на населението и трудовите ресурси у нас да е нормално, лично допринася в собствената му държава да остава все по-демотивирано за труд и успех население, да се разраства малограмотността и примитивизма, да се затъва в провинциализъм и комплекси за малоценност.

Емиграция или оставане тук, търсене на индивидуално закрепване и успех някъде по света, или съхраняване на общностната връзка и своята интимна среда – това е реалната дилема днес пред нас българите. Говоря за нас, българите, като за народност и за нация.

Нека я признаем на глас. Нека говорим спокойно и разумно по нея – както без екстремизъм и крайности, така и без идеологически страхове, нито с наведена глава

¹⁶ Виж Георгиев, Андрей. *Пак там...*, с. 203.

на епигонско послушание. Нека върнем усещането си за историческа приемственост и възможност за добро бъдеще. Нека си върнем достойнството и авторитета на „българска цивилизация“¹⁷, която не бива да загива, както са допуснали много от цивилизациите досега. Нека на дело опровергаем мрачната и идеологически толкова удобна демографска хипотеза, че историческият предел на пълноценния живот на една нация е точно 13 века.

Има няколко фатални „ако“, от които зависи бъдещето на българската нация, на способността за модернизация и развитие на българската икономика, както и целостта и суверенитета на българската държава. Това са следните „ако“:

- ако се допусне стопяването на българската нация да продължи и през следващите 1-2 десетилетия със същия темп;
- ако продължава намаляването на населението като цяло в България и се влошава неговата икономическа годност за активен и производителен труд;
- ако намалява плътността на населението и големи територии от страната на практика се обезлюдяват;
- ако емиграцията продължава в такъв мащаб и с такава деформираща структура.

Закономерният системен резултат от неспособността да бъде съществено намален, възпрян, нормализиран този комплекс от увреждащи тенденции от преходните 20 години е стопяването на нацията, смаляването на държавата, маргинализирането на икономиката. Фаталният срок за задействане на мощен и ефективен контрамеханизъм за измъкване от това демографско блато е не повече от 5-7 години. Тази времева перспектива е според логиката на големите числа, на инерционните процеси, на системното равновесие. То може да бъде на високо цивилизовано и икономическо равнище, но може да бъде и на примитивно, бедно и оцеляващо равнище. За това специално ще стане дума в осма глава.¹⁸

Едно от общите измерения на комплекса от негативни тенденции е, че ние освобождаваме своята собствена държавна и национална територия. А възможен ли е вакуум в продължително време? Очевидно не при такива изкусителни природни дадености в България, а бих добавил – и при такава високо цивилизована инфраструктура на обществото и държавата ни. Има ги социалните и културните структури, техническите и комуналните инфраструктури. Ние ги изпразваме от хора. Тогава закономерно други ще поискат да дойдат и да се възползват от тях, да си ги вземат наготово. От тази гл.т. ялната формулировка на проблемната ситуация е следната: „ако ние, българите, си отиваме, то какви хора, каква цивилизация, какви нации ще дойдат тук, за да ни подменят?“

Проблемът е, че днес за толкова много хора оптимизмът е затворен в тясна индивидуалистична капсула, в капсулата за детското „устройство в живота“, на индивидуално бъдеще на децата и внуците – при това по-масово като удобства и ма-

¹⁷ Виж *Българската цивилизация*. Обща ред. Фол, Александър. „Тангра“, С., 2005.

¹⁸ Виж категоричната оценка по този въпрос в: *Стратегия за ускорено икономическо развитие...* С., 2007, с. 130. Акцентира се именно на продължителността на изброените погоре негативни тенденции. Акцентира се и на средата, която допълнително утежнява ситуацията: високата плътност на населението в Европа, вече специално отбелязах в съседна Гърция и в съседна Турция, при изкусителни природни дадености тук, в България.

териален стандарт, и по-стеснено като професионална реализация и кариера.

Пък каквото ще да става с родата и голямото ми семейство. Пък каквото ще да става с родовото ми име дърво и наследственото ми родово дърво.

Пък каквото ще да става със самия мен, защото моите внуци всъщност няма да ме разпознават като техен „любим” дядо или баба, но всъщност ще се лиша от пълноценно общуване с внуците си, доколкото предварително е ясно, че те ще са отчуждени от мен и аз ще им остана „чужд някакъв” роднина.

Пък каквото ще да става с моя народ и моята нация, от които аз съвсем съзнателно откъсвам част от младите им поколения. Пък каквото ще да става и с моята държава, която аз съвсем съзнателно лишавам от нужните ѝ млади хора – не само добре битово уредени и с добри професии и кариери хора, но и като патриоти, милеещи за нея.

Индикатор е жененето на *българки за чужденци* – на хубави млади български девойки и жени за чужденци, които искат да си вземат българка за съпруга. Понякога защото са влюбени в нея, но не по-рядко – защото това е изгодна и удобна брачна партия. Забележете, че става дума за консервативното „брачна”, а не за модерното у нас „семеино партньорство без брак”.

Наистина в толкова много случаи се оказва по-удобно да си вземеш българка за жена – вместо американка, гъркиня или италианка, французойка или германка. Нашите са и хубави, често са по-интелигентни и духовно будни, често са много по-непретенциозни и работливи, в началото поне ще са много примерни и ще се стараят да угаждат на неговите домашни, не рядко са и удобни, защото нямат претенция да раздвояват децата му като ги учат и на български, да ги правят и българи.

Фактите са показателни и според мен, поучителни. Изнесени бяха данни, че през 2006 г. сключените бракове с чужденци в София са $\frac{1}{4}$ от всички сключени бракове.¹⁹ Браковете са на български жени с чужденци – от САЩ, Германия, Италия, Гърция. Български мъже много рядко се женят за чужденки.

Какво излиза? Нашето племе си дава най-хубавите девойки и жени на чуждото племе. Това е. Не идват да си ги крадат, както е ставало някога в примитивните времена. Ние сами се натискаме да им даваме и предоставяме „най-личните си моми”. И после такива родители ходят надути като пауни от гордост, за да заслепяват тукашните съседи и колеги, роднини и познати с мита за своя семеен успех.

А какви ли са реалните данни за нашите момичета, които се оженват за чужденци там някъде, в далечна чужбина?

Голяма част от тях са заминали без идеята да емигрират, но фактическата им емиграция просто ги хваща за гушата и често ги принуждава да сключат брак с чужденец. Отиват, уж само да учат или да поработят временно, но там усядат, свикват, имат интимни отношения, и накрая се омъжват пак за американец, германец или французин, италианец или испанец, грък или арабин. Пак понякога от любов. Но и по-често като начин да получат зелена карта и разрешително за продължаване на престоя и за работа там. Или пък заслепени от снобизма да „влязат във фамилия от сой”. Или просто защото са затънали в клопката на кредитните карти и не могат да се измъкнат парично, за да успеят да се върнат в България или да се преселят някъде още по-другаде по света.

¹⁹ Виж в. „24 часа”, 18 август 2006.

Днес оптимизмът относно оцеляването и доброто бъдеще на българската нация е повече *декларативно-показан и самозалъгващ* съвестта. Вече опасно рядко е нещо личностно-значимо и желано като лична реална перспектива. Декларативно продължава да се казва: „Ще оцелеем като нация, както винаги досега, в подобни кризисни условия“; „Ще оцелеем, защото ние, българите, имаме инстинкт да се приспособяваме и да оцеляваме“; „Ще оцелеем, защото децата ни ще се върнат“ и др. под. Звучи добре, но този път може и да не се окаже истина. И проблемът не е толкова в количеството на заминаващите и оставащите българи, в разселващата се по света и разтварящата се част от българската нация.

Истинският проблем е в душите, в проблема с народностната и националната идентичност, с размътването на представата за културна самобитност и национално достойнство, с емоционалната връзка между хората и традицията, между народа и държавата, между младите и езика и културата на българите.

Завръщане от емиграция – повече мит, отколкото реалност

Масовата емиграция навън от България продължава вече 20 години. Но в последните години се променя общият граждански и политически, икономически и социално-психологически контекст. Би следвало да започне *преструктуриране* на миграционните потоци от България към Европа и Света, *преформулиране* на мотивациите. През последните 2-3 години вече се генерират позитивни за нас контрафактори, задържащи емиграционните потоци и най-вече онези сегменти от тях, които са с най-голяма демографска и икономическа значимост за бъдещия просперитет на България – добре и високо образованите, младите и специалистите с висока квалификация и амбиции за професионална и бизнес кариера, средните класи, българската народност.

Разгръщат се фактори, които мотивират допълнителни контингенти сънародници, които сега са в Европа, да се завърнат в България: (1) поради бързия процес на изравняване на потребителските цени тук, със средноевропейските; (2) икономическото оживление тук и новите възможности за предприемчивост, съответно подобрите възможности за работа и кариера; (3) бързото разрастване на слоя от работници и служители (преди всичко „млади-възрастни“ – 20-30 годишни), които тук вече получават трудови възнаграждения, които са в пъти над средното за страната.

Но къде да търсим баланса между оптимизма и песимизма? Каква част от сегашната българска емиграция на Запад има вероятност да се върне обратно в България, за да работи и живее тук, да си ражда и отглежда децата тук? Сега витае надеждата, че повече хора ще го направят – като избор за свое лично добро, но и за да се съберат отново семействата, за да се даде по-стабилна перспектива

Кризата ще принуди ли някои от близките ви да се завърнат в България?

(възраст 18-60 г.)

Май 2009	От ВСИЧКИ	От имачи свои ПРЯТЕЛИ в чужбина	От имачи някой от СЕМЕЙСТВОТО в чужбина
Ще се върнат, поради кризата	14	19	14
Няма да се върнат, въпреки кризата	50	80	80
Неотговорили	36	2	6
	100%	100%	100%

Изт.: НПИ. АССА-М. Май 2009.

за децата и грижа за старите. Още и като омекотяване на демографската криза, нормализиране структурата на раждаемостта, мотивиране за допълнително второ и дори трето раждане в добрите семейства. Надяват се оставените деца и самотните възрастни, надяват се политиците, мечтаят някои колеги.

Когато се говори за завръщане на значителен контингент от сегашната ни емиграция се визират обратни потоци в порядъка на няколко стотин-хиляди души – при това в обозримо близко бъдеще от няколко години. Освен това се визира позитивния граждански вариант – да се връщат онези, които са учили и понаучили, работили и напреднали, успели и позабогатели, усвоила друга гражданска и трудова култура там. Би било чудесно.

Но има ли реализъм в такова очакване? За съжаление, много данни, а и житейската логика подсказват, че такъв оптимизъм вероятно е пресилен. В тази посока е самата оценка и самооценка на хората, вижда се ясно от таблицата. Ситуацията в България продължава да бъде неблагоприятна за огромната част от нашите изнесени сънародници, в не малко случаи тя продължава да бъде дори враждебна – не само икономически и поради критично ниските възнаграждения, не само поради запущените перспективи за добра кариера в много от модерните професии, в творческите професии, но и поради депресиращата морална бариера, за която подробно вече говорих.

Това е фактическо положение. И много жалко, защото субективно мнозинството от заминаващите не отиват с намерение за изселване. Но после, в течение на годините, с адаптирането там и поради паралелното отчуждаване от своите тук, се оказва, че на много наши сънародници им е трудно да се завърнат и на практика остават там. Още е жалко, защото в много случаи чрез заминаването си много млади хора се откъсват от семейството и близките си и ако не се завърнат, остават да живеят в една отчуждена човешка среда. Обективно също така е зле, защото завръщането на хора с личен ресурс би било от изключителна полза за икономическото развитие на България, за модернизация съобразно западните стандарти на целия ни публичен живот. Още, и доколкото е здравословно потокът от имигранти от други страни и народи да бъде балансиран от завърнали се наши емигранти.

Завръщането в България от желана емиграция в чужбина досега в огромната част от случаите бе всъщност *принудително* връщане. По няколко основни причини:

(1) розовите очаквания са *претърпели разочарование*, а реализмът се е оказал горчив. Впечатлява закъснялото откритие, че много от хората на Запад не живеят по-добре в сравнение с България, въпреки привидно по-високите доходи и житейски възможности там. 11% от българите стават жертва на това късно свое прозрение. При турците и ромите този дял е 2-3 пъти по-свит.

Логично е да се очаква такова откритие на реализма да правят емигранти с най-ниски доходи. Но изненадващо и донякъде поразява факта, че е най-голям дялът на емигрантите с висше образование, които стават жертва на това свое откритие – 37%. Ето пример как идеологемите и митовете за всеобщо добруване в „богатите и развити“ страни се отразяват на хора, от които се очаква предварително да са добре информирани и реалистично преценяващи. Разбира се, подлъгалите се лично заплащат своята наивност – чрез неудачната си емиграция, а после и принуда да си признават илюзиите и грешката, да се борят за преодоляване на натрупана там депрофесионализация и декласиране, да догонват пропуснати възможности тук за кариера и изработване на личен просперитет;

(2) хората са се оказали *неспособни да се адаптират* – както към културните и гражданските условия, така и към необходимостта да се работи много и изнурително, за да се успее. Българите се оказват най-уязвими, всеки трети се проявява или като много консервативен, или държаш на своята идентичност и нежелаящ да се акултурира, отказващ да бъде културно асимилиран в новата обществена среда. При турците и ромите тук делът също е висок;

(3) поради липса на езикова подготовка или на професионална квалификация, съответен сертификат за професионална правоспособност. Народностните българи имат най-малко проблеми с езика в приемащата страна, за разлика от турците и особено ромите. Все пак 16% от народностните българи се завръщат притиснати от неспособността си да овладеят новия език. Най-несправящите се с езиковия проблем са емигрантите от малките градове и селата;

(4) значителна част от нашата емиграция попада в *сенчестите* части на онези общества – хората стават жертва на изнудване и експлоатация, на принуда към девиация и престъпност, на трафик, на сексуална и друга злоупотреба. Тези емигранти са в колизия с местните власти и органите на реда, под заплахата са да бъдат екстрадирани принудително и върнати обратно. Ромите са лидери в *сблъсъка си с тамошните власти* и органи на реда. 22% се завръщат принудително, а още 6% признават тамошното си битие на човек, въвлечен в проституция и престъпност. При турците този общ дял е 10%, а при народностните българи – 7%.

Огледало на срама

Масовата и незатихваща още емиграция към чужбина е *огледалото на срама* на новите политически и икономически елити, елитите на Прехода в България.

Сегашната масова емиграция не е естествен граждански процес. Тя е *изкуствено детерминирана* от ситуацията, която бе създадена в България: (1) от „шоковия” Преход; (2) от структурната безработица; (3) от деиндустриализацията на икономиката и деинтелектуализацията на обществото като цяло; (4) от масовата деморализация и вандализма, които са грозен знак на всичко, което става в България вече две десетилетия; (5) от мутризацията и мафиотизацията; (6) от политическия канибализъм; (7) от вещоманската истерия и консумативната психика, която разцъфтя. Списъкът е дълъг, ефектът на изтласкване към емиграция е комплексен, набраната инерция е голяма.

И точно тук е големият въпрос за *вината на политиците*. Масовата емиграция е огледало за тяхната виновност през тези преходни две десетилетия. Дали поради съзнателни и целенасочени действия за изтласкване на много хора към емиграция,

или поради недомислие, подвеждане и недостиг на „административен капацитет“, или поради мощни външни фактори, срещу които те не са намерили сила и начин да се противопоставят, но при всички случаи обективно политиките имат своята вина за екстремната емиграция, за стопяването на интелигенцията и качествената ни работна сила, за източването на огромен млад човешки национален капитал. Всичко това е неудобното и срамно огледало на властта през годините на Прехода.

Самата формула на Прехода, която бе изработена и пусната за реализация през 1990 г., предполага бърза и системна депопулация и изтласкване към емиграция, деформиране структурата на работната сила и прекъсване на възпроизводството на изключителни по своята важност професионални и квалификационни прослойки, демотивиране за общественно-полезен труд и разпадане на респекта от националната държава. Тогава бе завъртяно колелото. Сега констатираме системните следствия от тази системна трансформация на икономиката и обществото.

Българската емиграция не е опасна за Европа – нито количествено като емигрантски поток, нито качествено като структура и състав. Европейските страни не са заплашени от „задръстване“ от емигранти от България. Известен проблем за тях представлява девиантната емиграция, трафикът на жени и деца, криминалният обмен в рамките на ЕС. Но българският контингент нито е толкова голям, нито прави изключение от другите нови страни-членки, нито в самите западни страни от ЕС тези явления са наша инициатива – това са техни не от вчера масови и организирани явления, към които ние бяхме включени през последните две десетилетия. В този смисъл са пресилени воплите за вълна девиация, която идва в западните страни от новите членки и по-специално от България.

Проблемът е за самата България – за възпроизводството на българската нация, за достатъчното млади поколения, които да заместват остаряващите, за наличния трудов ресурс в българската икономика, за оцеляването на семейния модел в България – модел на здрава връзка и приемственост между поколенията и на двустранна взаимопомощ.

Народ с енергия за възраждане или народ с прекършен дух

Българският народ има драматична история на циклични исторически възходи и падания, на разширяване до размерите и значимостта до мащаб на европейска империя, а после свиване до размерите на третостепенна държава и периферия.

Дори по време на многовековното турско владичество, вкл. в епохата на активен турски геноцид над българите (XV-XVII век), българският дух е оцелял.²⁰ В ма-

Възнамерявате ли да ПРЕБИВАВАТЕ в ЧУЖБИНА – в близко бъдеще?

Юни 2007	Имам намерение, вероятно ще стане	Нямам намерение	Неотг.
Искам да се установя за постоянно в чужбина	4,1% (170 000 д.)	83%	13%
Да, за да работя/уча дългосрочно (3 г. и повече)	6,4% (260 000 д.)	78%	16%
Да, но само за да поработя/уча известно време (до 3 г.)	8,0% (320 000 д.)	73%	19%
Да, ще гостувам на близки и приятели (до 3 мес.)	6,8% (270 000 д.)	74%	19%
Да, ще пътувам с цел туризъм (до 3 мес.)	12,2% (490 000 д.)	62%	26%

Изт.: НПИ, АССА-М, Юни 2007.

²⁰ Само през XV век е регистрирано 40% намаляване на българското население. Виж Косев,

настирите и съхранените духовни и религиозни средища. В родовата патриархална традиция и селската община. В предприемчивостта и самочувствието на занаятчийските, търговските и църковно-учителските прослойки. В народното творчество и иконографската живопис. В легендите и митовете. В народните ритуали и обичаите. В българския език и писменост.

И не само духът, самоидентичността и жаждата за възраждане е оцеляла. А и демографски е осъществено смайващо нарастване от под 1 млн. през XV век до 5 млн. през 70-те години на XIX век – със съхраняване на семейно-родовите патриархални и народностни структури, с натрупване на стопанска мощ и народностно самочувствие, с проява на впечатляващ инстинкт за самосъхраняване, с изненадващо формиране на активна и патриотична интелигенция.

В модерната епоха (XIX-XX век) българският народ е в процес на постоянно нарастване, набиране на сила и самочувствие, икономически просперитет, нарастване стандарта на живот на масовия човек, укрепване силата на държавата. Въпреки жестоките борби и жертвите по време на Априлското въстание преди Освобождението. Въпреки изкуственото разделяне на нова България и нуждата от Съединение (1885). Въпреки двете балкански войни (1912-1913) и Първата световна война (1914-1918) и стопяване на огромна национална енергия – вследствие от катастрофалното фиаско в тези войни. Въпреки Втората световна война (1939-1945) и двойствения характер на участието в нея и изхода от нея. Въпреки жестоките политически преврати (1923, 1934), които по същество разделят обществото на две половини, с гореща или тлееща гражданска война между тях, което на практика продължава и до днес. Въпреки драматичния социален, обществен и политически преход през 40-те и 50-те години на XX век, последващия период на развитие, разгръщане и разцвет, но накрая отново политическо фиаско и влизане в новия цивилизационен преход от 90-те години.

Последните две десетилетия Преход (след 1989), който по своята същност е реставрация на капитализма в България, по същество отново са процес на икономическо и социално пропадане, пропиляване на огромен ресурс, масово обедняване и деморализиране, разбъркване на системата на държавата и разлюляване на националната ни идентичност. Но и с надежда отново да проявим своята народностна живавост, национален силен дух и гражданска творческа способност – за последващо бързо догонващо и изпреварващо развитие. Каквото сме успели като народ и държава да реализираме поне четири пъти за последните два века. Някои от симптомите на събуждане, на мобилизиране, на първи успехи в тази посока вече са факт.

Но сега има един отрицателен, задържащ и *демобилизиращ* фактор, който не е действал в предишните епохи и кризисни обществени ситуации. Никога досега родо-семеините граждански структури не са били в такава степен отслабени, разпадащи се и довеждани до безпомощност.

Обратно, при всички предишни епохи на криза и разлом именно родо-семеините патриархални структури са съхранявали енергията и ресурсите си, възпроизвеждали са нужния човешки потенциал, давали са мотив на хората за издръжливост и активност.

Един от масовите начини днес да става отслабване на родо-семеините структури е *чрез емигрирането* на децата и внуците – родителите ги изпращат в

чужбина сами, и огромна част от случаите без идея след време семейството да се събере. Така днешната емиграция е *инициално разделяща*, изхвърляща в самота много от младите, оставяща в самота техните възрастни близки и роднини. Разкъсват се семействата, скъсва се родовата приемственост, атомизират се много от младите – и като начин на живот, и като ценности и емоционални нагласи.

Така много млади хора, още на своите 20 години *остават сами*, без подкрепа от близки, далеч от интимното си пространство на приятели и роднини. Нататък рискът от самота се увеличава, вкл. при търсене на съответен семеен и житейски партньор, вкл. заради навременно родителство – в края на краищата рискът е младият човек да остане извън нужната и желаната „пълна“ родителско-семейна микрообщност. За последното в днешно време има всякакви рискове, но самотното емигриране е една допълнителна стресова и екзистенциално изолираща среда.

Вторият начин е оставането *без деца* – поради житейската философия, че може да се живее пълноценно и без деца, поради все по-влошаващо се фертилно здраве, поради страх за бъдещето на децата, както и поради разпространяващият се хомосексуализъм и агресивното му демонстриране като алтернативна „нормалност“ срещу традиционната нормалност.

Това са човешки потоци, които откъсват от гражданската маса огромни части и бързо свиват обема на фертилния контингент, на младите поколения, чрез които се възпроизвежда жизнеспособното население като цяло. По логиката на големите числа се върви към онази *критична маса*, след натрупването на която вече безвъзвратно рязко ще се свие българската народност. Има риск тя да изгуби доминиращото си значение в българската нация, която по този начин ще бъде лишена от своето естествено народностно ядро.

Ето, в това е проблемът. Българите от 8 млн. в общо 9 млн. (през 1988) вероятно да спаднат до 2,5 млн. сред общо 5 млн. (през 2050-2070). При това тази пропорция е абстрактно оптимистична. Прогнозната реалност е още по-неблагоприятна за българите.

Ако изпразваната от население българска територия започне да се пълни от небългари и неправославни маси, идващи от други народности и цивилизационни зони (за това вече има натиск поради икономическа необходимост, а и юридически става и ще става все по-лесно), то вероятно 2,5 млн. българи ще се окажат сред маса от общо 8 млн. жители. На своята си територия българите ще останат 30% от населението (при 90% през 1988). И всичко това е статистика. Тук няма емоции, а само прогностична вероятност.

Ако процесът на българско обезлюдяване на България продължи в сегашните си форми и скорост, вкл. поради нестихващата емиграция, България би била лишена от съдържанието си на „*национална държава на българите*“. При такъв вариант българската народност вероятно ще се концентрира в 40-50% от сегашната национална държавна територия. В останалата част би доминирало население с различен, с чужд и дори с враждебен манталитет, ценности и „национална“ идентичност и политически цели.

Ако това стане на практика, България би била единствената национална държава в Европейския съюз, която толкова радикално ще се *денационализира*. Няма да има друг подобен прецедент нито на Балканите, нито сред другите източно-европейски страни, да не говорим за западно-европейските народи.

Ето, в този смисъл заглавието на тази глава „Емиграцията – опит за демографско самоубийство” би било резонно да се трансформира в „емиграцията – опит за гражданско самопринизяване и политическо маргинализиране, за национално обезличаване”. Горчиво е да се прави подобен извод, но фактите говорят недвусмислено за практическата възможност на такъв изход от сегашната „криза”, за подобно постижение на сегашния продължаващ вече две десетилетия „цивилизационен” Преход. Не дай Боже!